

I.

Az *Új életre hozott Chariclia* című alkotás Gyöngyösi István legmostohább sorsú szellemi gyermeke, úgy, hogy ráadásul nem is egyedül tőle származik! Gyakorlatilag nincs jelen irodalmi köztudatunkban, érdemi elemzés nem született róla! „Harmadik eposzi költeményéről Gyöngyösinek, az *Új életre hozott Charicliáról* tizenhárom részben, kevés mondanivalóm van” – írta a magyar irodalomtörténet pápája, Toldy Ferenc,¹ s bizonyára nem is gondolt arra, hogy ezzel a kijelentésével legalább egy évszázadra meghatározta a mű sorsát, befogadásának történetét. Ő, a mértékadó ítélő így a régi magyar irodalom egyik legizgalmasabb, páratlan költői-textológiai vállalkozásáról, aki pedig – Gyöngyösi műveit is kiadva a XIX. század második felében – Arany Jánossal karöltve oly sokat munkálkodott a már-már elfeledett barokk költő új életre támasztásán. Ezen irodalomtörténeszi gesztussal kijelölte a Gyöngyösi-recepció s azon belül is a *Chariclia*-értékelés irányát: a Gyöngyösi István költészetét tanulmányokban méltató kutatók alig-alig, a példaanyagukban említik csupán e művet.² Több irodalomtörténeti összefoglalás is úgy rajzol Gyöngyösi-portrét, hogy hallgat e műről. Akik pedig a mű szerzőségének véglegesen máig megoldatlan problémái – egy korábbi, töredékben maradt fordítás költőnk által történt átdolgozása, illetve a töredék önálló szereztetésű befejezése az eredeti forrás ismerete nélkül – miatt foglalkoztak vele, soha nem a Gyöngyösi-mű – az egésznek mint átdolgozásnak s a résznek mint saját szerzeménynek – igazi költészeti, esztétikai értékeire koncentráltak, elemző tevékenységük nagy része kimerült a *viszonyítgatásban*: milyen az *Új életre hozott Chariclia* viszonya a XVI–XVII. század fordulója körül keletkezhetett Czobor Mihály(?) -féle, töredékben fennmaradt verses fordításhoz, amelynek befejezésére vállalkozott, illetve milyen e töredék és a Gyöngyösi-féle kiegészítés viszonya egymáshoz. És legfőképp

pen: hogyan viszonyul e két rész az eredetihez: Héliodórosz *Aithiopia* című ókori szerelmi kalandregényéhez. S a közbülső kérdés: mindez milyen fordításra, latin vagy német közvetítő szövegre támaszkodik, s ahhoz hogyan viszonyul a Czobor-féle fordítás, majd annak átdolgozása, az immár végleges, a Gyöngyösi-szöveg. Ám e viszonyrendszer feltárását kissé megnehezítette, hogy Czobor Mihály – az egyszerűség kedvéért hagyjuk el neve mellől a kérdőjelet – fordítás-törredékének létezéséről csak a XIX. század vége előtti évekből van tudomásunk, s hogy az Johann Zschorn német nyelvű szövege alapján készült, arról is csak 1917-ben szerezhettünk minden kétséget kizáró bizonyítékokat, magát a szöveget pedig megnyugtatóan csak Kőszeghy Péter 1996-os kritikai kiadása óta tanulmányozhatjuk.³ Vagyis: Gyöngyösi *Új életre hozatott Charicliájának* valódi összehasonlítására és szövegelemzésére csak a legutóbbi időkben értek meg a feltételek. A szakirodalom korábbi állításainak java részét a megfelelő, szükséges és elégséges információ hiánya miatt nyugodtan tekinthetjük becslésnek, sejtésnek, vélekedésnek, s inkább egymás szövegeinek repetitív felhasználásáról, semmint a művel történt élményszerű olvasói kapcsolatfelvételtől tanúskodóknak.

Lássuk hát, mire is vállalkozott valójában Gyöngyösi István, amikor kenyéradója, pártfogója és gömöri főispánja, Andrassy Péter azon óhajának kívánt eleget tenni, miszerint „Kár, hogy olyan rendetlenül vagyon a *Chariclia históriája*, és nem vésti valaki azt igazításban...”⁴ E burkolt felszólítás hatására írhatta az 1700-as lőcsei kiadás címlapjára, munkájának eredményét összegezve: „Új életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú és az olvasásra kedvet adó históriájának némely régi versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben vétele. Amelyet a verseket örömezt olvasó némely jó urai kívánságára és kedvéért beteges állapotjában nem kis munkával vitt végben Gyöngyösi István.” E címlappal – mely önmagában már azért is rendkívül fontos, mert olyan fokú szerzői öntudatról vall, mely meglehetősen ritka régi magyar irodalmunkban, hiszen az író egészségi állapotáról, a munkafolyamat bonyodalmairól is tudósít – tehát látványosan jelzi, amit az irodalomtörténet évszázadokon át kételkedéssel fogadott: csetneki házában 1700. január 10-én kelt ajánlása igazolja, hogy ő tette rendbe és fejezte be a törredék szövegét. Az új év és vele az új évszázadba való belépés alkalmából a verses históriákban gyönyörködő, azokban örömet és szórakozását lelő Andrassy Péter kedvében akart járni e különös sorsú művel, me-

lyet „régí rongyából és rendetlenségéből kiváltképpen a Nagyságod kedveért nem kis munkával vettem újabb és jobb rendben”. E textológiai-filológiai-költészeti beavatkozásra, „kedves kedveskedésre” azért volt szükség, mert a „História mind a benne lévő dolgokra, mind a versekre nézve merő rendetlenség volt”. Arról nem is beszélve, hogy az előtte fekvő, minden bizonnyal tényleg elrongyolt állapotú papír nemcsak hiányos lehetett, hanem töredék is volt, mely az ő befejező munkájára várt. A vers VIII. részének végére, IX. részének elejére Gyöngyösi által illesztett, ugyancsak ritka példájú, filológiai értékű megjegyzés – amelyben, megint egészen a XX. század elejéig, a kritikai kiadást sajtó alá rendező Badics Ferencig az irodalomtörténészek többsége nem hitt vagy legalábbis kételkedett, illetve elzárkózott az állásfoglalástól – erről tesz tanúbizonyságot. Vagyis saját közlése szerint az addigi szöveget „rendbe vette”, azaz átdolgozta, megjobbitotta, hiányos részeit kiegészítette – de csak innentől, a IX. rész elejétől vállalja a szerzőséget: „Ezen História ennek előtte csak eddig volt írásba véve, amely hogy tovább is csonkán ne légyen, a következő részek most adattak béfejezésére.” Világos beszéd, amelyet az ajánlás további sorai is megerősítettek. Szívesen szerzett volna ugyan örömet a bárónak és családjának a maga elméjétől származott újságot írva, de ismerve a főúr olvasói igényét, inkább arra adta fejét, hogy „mások leleményét toldozva s foldozva” egy korábbi fordító – akit nem tud vagy nem akar megnevezni – művét szedje rendbe. Persze, ezzel jóval több munkát és terhet vállalt magára: a betoldások, kihagyások, a strófák átírása és a részek némi átszerkesztése mellett a versszakokat is átstrukturálta. A magyar irodalomban akkor egyedülálló 5×12-es alexandrinust a saját, jól bevált strófaeképletéhez, a négy-soros felező tizenketteshez igazította. S hogy mennyire igényes textológus volt, azt jól mutatják a – saját szerepét a vers létrejöttében és az alkotás folyamatában ugyancsak tisztázó, jelző – nyomtatvány végére illesztett hibajegyzékének az olvasóhoz szóló szomorú sorai: „Legyen tudására az Olvasónak: hogy aki ezt a *Históriát rendbe vette, oly munkát tölt vala az azon, amelyben mind a verseknek jó folyása, mind a cadentiáknak rendes egyenlősége, mind a dolgoknak világos értelme elégségesen megvolt* [kiemelés tőlem, J. J.]; de elsőben a nyomtatás alá adott írásban [vagyis a szedő számára előállított kéziratmáskolatban, hiszen az ekkor hetven körül járó költő kézírása már egy-két évtizeddel korábban is igen nehezen volt olvasható, J. J.] és az után az nyomtatásban is esett vétkes által, nem kevés helyeken

lévén megvesztegetve [azaz elrontva, „szövegromlás”], minthogy már most másképpen nem orvosoltathatnak, a következő correcturával hozatnak azok, amennyire lehet, helyre.” Vagyis szerinte a tőle származó, javított szövegben mind a versszakok rendje, a szótagszám és ritmus, mind a rímek helyes folyása a poétikai előírásoknak megfelelő volt. A szövegen a másolás és a nyomtatás figyelmetlenségeiből származó hibák ejtettek csorbát, az értelmet is rombolva.

Mindezen nyilvánvaló szerzői eredetű és természetű utalások ellenére az utókor Gyöngyösit csak mint *átdolgozót* tartotta számon. Elsősorban Dugonics Andrásnak a Gyöngyösi-életmű kiadásához fűzött kétkedő sorai alapján, hogy tudniillik két fordító volt, az egyik a nyolcadik rész végéig – ahonnan Gyöngyösi megjegyzését fentebb idéztük –, a másik a hátralevő öt részt fordította volna, s Gyöngyösi csak újraszabta, átigazította az egészet. „E két nevetlen Fordítóknak munkáját kezeihez vévén GYÖNGYÖSI István, tüstént észre vette annak eleiből a történetnek szépségét, hátullyából annak heánosságát. Mit tehetett egyebet (magának se lévén HELIODORUSSA) hanem azt, a-mit maga-is a czimlapon beszél”, vagyis hogy a régi versek rongyából és sok fogyatkozásaiból újabb és jobb rendbe vette. De hogy Gyöngyösi szövege is milyen hiányos, az majd az őáltala készített fordításból fog kiderülni, melyre e tisztázás érdekében vállalkozik. Hibáztatja még Gyöngyösit a görög nevek megváltoztatása miatt és az eredetiben nem szereplő új nevek beiktatásáért, amit önkényes beavatkozásnak tart.

Dugonicsnak azért volt szüksége erre a kétfordítós koncepcióra, hogy Gyöngyösi hibáit mentegethesse vele. „A’ miket Charicliának magyar fordítóiról, és azoknak sok hibáikról szóllottam, azok GYÖNGYÖSI Istvánnak kisebbségére nem lehetnek. Mert néki se lévén HELIODORUSSA, se a neveket meg-nem-másolhatta, se azon hozzá foltozott történeteket meg-nem-ismérhette.”⁵ Toldy 1864-es *Gyöngyösi István válogatott poétai munkái* első kötetének negyedik oldalán úgy tartja, hogy Gyöngyösi az Aethiopiának „egy névtelen által szabadon, s a nyolcadik könyvön túl egészen önállólag dolgozott magyar szerkezetét többek felszólítására átdolgozta”, 1867-es, már említett művében pedig, ismertetve Dugonics e fentebbi vélekedését, hozzáfűzi: „Áll-e a mű ezen genezise, elhatározni nem merem (...) Változtatott-e költőnk rajta, nyúlt-e a dolgok velejéhez? Nem tudjuk (...) De annyi bizonyos, hogy a felöltöztetés, miképp a mű most áll, egészen Gyöngyösié, tudnivaló, csak a nyelvi előadásra értve, s hogy

ő a magából nem sokat toldott hozzá; azért is e verselt regény tárgyilagossággal van tartva, s nincs oly hosszas leírások s elmélkedő kitérésekkel terhelve, mint költőnk eredeti munkái.”⁶ Arany János híres, 1863-as Gyöngyösi-tanulmányában, a szerelmet tartván a költő központi témájának, ekként tesz róla említést: „Amaz ókori regény, a Chariklia, melyet Gyöngyösi már agkorában nem röstelt átdolgozni, ezen [ti. a szerelem okán, J. J.] fordul le.”⁷

Zlinszky Aladár a magyarországi Héliodórosz-recepciót feldolgozó, 1887-es tanulmánya szerint legalább annyi érv szól Gyöngyösi átdolgozó szerepe, mint amennyi szerzősége mellett. Rédei J. Kornél *Gyöngyösi Charikliája* című bölcsészdoktori értekezése 1912-ben már őt tartja a befejező részek megalkotójának. Rajka László 1917-ben megjelentetett nagyigényű tanulmánya pedig egyértelműen határozott állást foglal Gyöngyösi szerzőségét illetően.⁸

Zlinszky vélekedését már a következő évben visszautasította Marusák Pál: „Gyöngyösi szerzőségében mi legalább is kételkedni merünk. (...) Véleményünk szerint a »régik versek rongyában« tartalmilag a Charikliának jelenlegi egésze állott Gyöngyösi előtt s az ő igazítása csak a részek beosztására, a versek újjáöntésére terjedt.”⁹ S 1912-ben még maga Badics Ferenc is hajlott erre a véleményre, és valószínűleg Rédei J. Kornél és a dolgozatát ismertető Király György álláspontja, majd Rajka László fentebbi, alaposan érvelő tanulmánya, illetve Király György 1917-es *Héliodórosz irodalmunkban* című áttekintő írása¹⁰ győzhetette meg a mű keletkezése tekintetében, hogy a kritikai kiadás előkészítése közben, már a szöveg alaposabb ismeretében átértékeli álláspontját. S így az 1937-es kiadás jegyzeteiben és két évvel későbbi Gyöngyösi-monográfiájában már a valóságnak megfelelő, tényleges helyzetet rögzítse a szerzőség kérdésében.

Mindez mégsem volt elég ahhoz, hogy a kételyeket véglegesen eloszlassa: kritikai kiadását ismertető recenzióját nem sikerült meggyőznie. Turóczi-Trostler József 1938-as könyvismertetése szerint ugyanis „aki ismeri a XVII. század íróinak szavahihetőségét, forrásokat elhomályosító vagy leplező eljárását”, az nem lát „okvetlenül perdöntő bizonyítékot” Gyöngyösi VIII–IX. rész közé beiktatott megjegyzésében a szöveg alakulásáról. A XVII. század utolsó évtizedében ugyanis Héliodórosz hatása felélénkült a spanyol, német, francia, németalföldi regényben, emellett számos novella, dráma, balett és opera is felhasználta ötletét. „Gyöngyösi mindenestől együtt lélekzik ezzel a korról és divattal, ezért nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy Czobor

kéziratán kívül valamelyik verses Heliodoros-utánzat is megfordult kezén.”¹¹

Ilyen szöveg azonban azóta sem került a kutatás látóterébe.

Am nem csupán a szerzői munka és érdemek elperlése miatt jutott ilyen mostoha sors a Chariclia-átirat és -átíró osztályrészéül. Hasonlóan negatív fogadtatás kísérte végig a művet a szakirodalmi recepció folyamán, szinte a kezdetektől a legutóbbi időkig. Ez az elutasító hivatalos befogadói attitűd azonban egyáltalán nem igazodott az olvasóihoz: a XVIII. század folyamán még legalább négy kiadás követte a lőcsei 1700-ast, kasszasikert is ígérve a kiadó-kereskedőknek. Egyúttal pedig különleges tájakon, a tengeren és Afrikában játszódó, fegyveres harcokban bővelkedő és a tiszta szerelem minden akadályt legyőző diadalában happy enddel végződő, regényes olvasmányt nyújtva az ilyen típusú és műfajú magyar prózát már igénylő, de még nem kapó olvasóknak.

Az első elmarasztaló megjegyzések már az életműkiadást szorgalmazó és előkészítő Ráday Gedeon–Kovácsnai Sándor-levelezésben felsejlenek: „Én úgy itélek, hogy a Kemény János, a Murányi Vénus, a Cupido, ez a három remek munkában elmehet akárhol. Vajha mikor a Charikliát írta, akkor is irt volna egy magától választott materiáról!” – jelzi az eredeti Gyöngyösi-mű elmaradta feletti elégedetlenségét 1789-ben Kovácsnai Sándor.¹² Ráday Gedeon ugyanis 1788-ban azzal az ötlettel szerette volna Kovácsnaiék Chariclia-kiadását gazdagítani, hogy „*A Charikliának* új edíciójához mostis tanátslanám Heliodorusból, azon részeknek, ha csak a’ Summájatis extrahálván hozzá adni, az mellyeket Gyöngyössy az szerént kinem adott, hanem csak toldalékot tett maga eszétől hozzá” – vagyis Ráday már tisztában volt a mű genezisével.¹³ Ráday sok tekintetben alapos információkkal rendelkezett e műről, sőt valószínűleg ő az első azok sorában, akik esztétikai szempontból sikerületlennek tartják Gyöngyösi „vén hegedűsi” produkcióját. *Gyöngyösi munkáinak chronologiai rendi* című kéziratot feljegyzésében az alábbiakat rögzíti róla: „Chariclia, mely legelőször jött ki 1700-ban in octavo és vagyon ajánlva báró András Péternek. Nota Bene: Ez Gyöngyösinek az legutolsó munkája, és nem lehet tagadni, hogy reá is illik az vén hegedűsről való példabeszéd. Itt méltó azt megjedzeni, hogy Gyöngyösi Heliodorus munkáját soha sem látta, sőt talám nem is tudta, hogy ez az görög volna annak első szerzője, hanem ezen munkát magyar eredetűnek gondolta, mint ez nyilván kitetszik az kilencedik rész előtt

való maga írásából és jedzéséből, pag. 284. Az mint hogy az munka csak az 8dik részig vagyon inclusive Heliodorus szerint, mely Heliodorus munkájának még csak harmadrészt teszi, és így ha az több elmaradottat is olyan bőven adta volna elő Gyöngyösi, az munkájának legalábbis kétannynak kellett volna lenni, mint az mostani. De minthogy ő Heliodorust az feljebb írtak szerint soha sem látta, tehát a többit csak a maga esze után szerette, de nem is adta soha jobban ki vén hegedűségének gyengeségét, mint ezen continuatiójában. Sőt ítéllettételének gyakorlatlanságát is. Egy példát hozok ebben csak elő: azon részében az munkájának, mely még Heliodorus szerint vagyon, maga is emlékezik egy kövecskéről, melyet Charicliának adtak. Ennek azon ereje volt, hogy az ki azt magánál hordozná, annak a tűz nem ártana. Azonban Gyöngyösi szerint ennek az kőnek Chariclia soha hasznát nem vette, és így elfelejtette Gyöngyösi, hogy Charicliának olyan köve van. Ellenben Heliodorusként, megszabadította egyszer az az kő Charicliát az tűztől. Ezeket azért adtam olyan bőven elő, hogy méltó volna Charicliát az 8dik részétől fogva Gyöngyösinek, Heliodorusból magából, ha csak prózában is continuálni, mert még az szebb része annak hátra vagyon.”¹⁴

E szigorú vélekedésről Dugonics is tudomást szerezhetett, s hogy a vétkek alól Gyöngyösit felmentse, folyamodott a különös magyarázkodáshoz a két fordítóról.

A Héliodórosz magyarországi befogadásának történetét végigkövető s a *Charicliához* inkább a klasszika-filológia felől közelítő irodalomtörténészek aztán már egyértelműen elmarasztalták a barokk költőt: az őseredeti regény bonyolult kalandosságát, az abban feltalálható helyek, események és személyek antik vonásait és jellegét hiányolva leginkább.

A már említett szerzők közül időrendben az első, Zlinszky Aladár ítélete szerint: „Látjuk tehát, hogy Gyöngyösi érdeme néhány hely sikerült átalakításán kívül nem terjed többre az egésznek hangzatos versekbe öntésénél. Általán azonban Heliodoros műve sokkal fölötte áll a Gyöngyösiének.”¹⁵

Rédei J. Kornél végkövetkeztetése: „Összefoglalva a nyert eredményeket, állítjuk, hogy Gyöngyösi jobb rendbe vette és kiegészítette Czobor Mihálynak latinból (sic!) fordított töredékét, anélkül, hogy valójában az Aithiopika természetének megfelelően befejeznie sikerült volna.”¹⁶

Az egyetlenegy irodalomtörténet, amely a megjelenés egymondatos tényén túl többet foglalkozott az *Új életre hozott Chariclia* történetével, Riedl Frigyesé volt. Őt témájánál és helyszínénél fogva az *Apollonius*-széphistóriára emlékezteti, s felveti, hogy esetleg Gyöngyösi ismerhette azt. Ennek tényéről nincsenek megbízható ismereteink, de nyugodtan kijelenthetjük, hogy a szövegek között semmilyen összefüggést nem sikerült felfedeznünk. A nagy szaktekintéllyel rendelkező Riedl véleménye azért fontos, mert Toldyhoz hasonlóan jelentősen meghatározta az utána következő irodalomtörténészek ítéletét, többek között ez visszhangzik majd Rajka Lászlóében is. „Nála már nincs érdekes cselekvény, van valami bonyolult, de ez nagyon egyszerű, a személyek nagyon sokat beszélnek, mintegy fecsegő mániában szenvednek. (...) A mese tehát itt nem annyira befejezve mint elvágva van. Gyöngyösi nem tudott valami csatános befejezést a nagyon is bonyolult kezdetnek adni.”¹⁷

Riedltől egyenes út vezetett a magyar irodalomtörténet legutóbbi szintézisének *Charicliára* vonatkozó egyetlen bekezdéséig, amelyből a bemutató sorokon kívül csak a bennünket érdeklő jellemzést idézzük: „Anélkül, hogy Czobor német forrását és Héliodorosz eredeti regényét ismerte volna, a IX–XII. (sic!) részt a saját leleményéből hozzátoldotta, s a történetet kikerekítette. Ezzel a nemzetközi Héliodorosz-irodalomban különleges magyar Chariclea-változatot hozott létre. A mértéken túl elnyújtott verses regény azonban már Gyöngyösi erejének hanyatlását mutatja: hiányoznak belőle költői modorának, szép dikciójának megszokott erényei.”¹⁸

E nem túl szilárd alapra épülő, minden argumentációt nélkülöző – de valljuk be, kétséggkívül igazságelemeket is tartalmazó – értékítélet után nem csoda, ha Agárdi Péter Gyöngyösi-kismonográfiája, mely a *Chariclia*-ügyben elismeri, hogy „az esztétikai kérdések még csak futólagos felvetésével sem foglalkozhatunk most”, anélkül, hogy a művet „akárcsak fő vonásaiban is elemeztük volna”, arra a végkövetkeztetésre juthat: míg a „rendi ideológia külső meghatározóból” „egyre nyíltabban belsővé, művészi formává” válik a *Murányi Vénustól* a *Thököly*-énekig, s megcsillan „egy a tipikusan gyöngyösiestől eltérő módszer lehetősége” is a *Rózsakoszorúban*, „Hogy azután sajnos a moralizáló allegória (Csalárd Cupido) és a teljes dekadencia felé futó szórakoztató »verses román« (Chariclia) e kezdemény – nemcsak Gyöngyösinél bekövetkező – végső kudarcát tegye explicitté.” Hiába pótolta a nálunk hiányzó világi regényt, hiába szerzett polgár-

jogot – Turóczi-Trostler József szerint – a nemesség körében a világi szépirodalomnak, ha „Esz­tétikailag-társadalmilag-gondolatilag azonban – s az irodalomtörténet szempontjából ez a döntőbb – szétzilálódást, »dekadenciát«, a felelős etikai tartalom moralizáló és dekoratív szétoldódását tükrözte ez a folyamat [ti. az eposz felváltása a verses regénnyel, J. J.], különösen a pályázáró *Charicliával*.¹⁹

E kismonográfia (1972) után egy évtizednek kellett eltelnie, hogy Gyöngyösi költészetének tudatos revíziójára sor kerüljön. Kibédi Varga Áron ártértékelést sürgető és alaposan indokló tanulmánya megtette a kezdő lépéseket is egyben: visszahelyezte a költőt abba a koordináta-rendszerbe, amelyben saját kora olvasója a korabeli poétikai és retorikai elvárások alapján kijelölte helyét.²⁰ Az egyetemi oktatás segédkönyve, az 1966-os egyetemi szöveggyűjtemény nem tartalmazott *Chariclia*-részletet, a *Rózsakoszorúval* azonos sorsra jutván, még a művek között sem említetik, s a legfrissebb kiadású szöveggyűjtemény – amely már költészeti helyének és súlyának megfelelően foglalkozik Gyöngyösivel – pedig egy, az ajánlásból vett röpke idézettel és roppant „szellemes” megoldással, egyetlen semmitmondó strófiával irányítja a figyelmet vagy az 1700-as első, vagy a Dugonics-féle 1796-os, vagy pedig a Badics ugyancsak jószerével elérhetetlen 1937-es kritikai kiadásában fellelhető folytatás felé.²¹

Mi e jelen – Badics Ferenc kritikai kiadását is igen sok helyen korrigáló – szövegkiadás kíséretében nem azt próbáljuk meg felvilágotlítani, hogy a mai kor olvasója napjaink poétikai-retorikai-hermeneutikai váradalmait hogyan látja megvalósulni Gyöngyösi *Új életre hozatott Charicliájában* – hiszen ez az átdolgozás és befejezés során elnyert alakjában mégiscsak az ő nevéhez köthető –, hanem, nem tagadjuk, némi értékhangsúly-eltolással, arra a régi magyar irodalomban páratlan költészeti-textológiai bravúrra, a külső és belső szövegösszefüggésekre, Gyöngyösi István rendkívül tudatos szövegkezelői módszereire kívánjuk ráirányítani a befogadói figyelmet, amellyel a költő e mű végleges tartalmát és formáját kialakította.

II.

Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessük, nem kerülhető meg a *Chariclia*-téma és szöveg magyarországi keletkezésének, sorsának, befogadásának és hatástörténetének legalább dióhéjban való összefoglalása.²²

Az eredeti regényt, amint már esett róla szó, Héliodórosz írta, *Aithiopia*, azaz *Etiópai történet* címmel, Szepessy Tibor kutatásai szerint – az eddigi IV–V. századi datálással szemben – a III. század első felében.²³ A görög szöveg a XV. század második felében már ismert Itália humanistái előtt, de latin fordítás híján még nem tehetett szert különösebb népszerűsége. A XVI. század folyamán kezd meg igazi karrierjét, a latin mellett a század közepén nemzeti nyelvű fordításai is keletkeznek, s a következő században már a legnagyobb írókra, Shakespeare-re, Tassóra, Guarinire, majd Racine-ra is nagy hatással van. Alexandre Hardy francia drámaíró pedig nyolc, a kötelező hármas egységet nem követő drámát is írt Héliodórosz műve alapján. Ugyanakkor válik népszerűvé a történet képi ábrázolása is.

Elterjedésében nem keveset köszönhet Mátyás Corvinájának: állítólag a budai palota romjai között találták azt a görög kéziratpéldányt, amely alapján aztán az 1534-es bázeli első kiadás, Vincentinus Obsopoeus sajtó alá rendezésében, elhagyta Joannes Hervagius nyomdáját. Ennek nyomán készült Stanisław Warszewiczki lengyel humanista latin fordítása, amely ugyancsak Bázelen jelent meg, Oporinus nyomtatóműhelyében, 1552 folyamán. Az 1547-es francia fordítás még a görög első kiadás alapján született, s német nyelven 1559-ben látott nyomdafestéket, Strassburgban, Johann Zschorn népkönyvszerű átültetésében.

Theagenes és Chariclia tiszta szerelmének példaértékű története már a magyar fordítás elkészülte előtt ismert volt a hazai irodalomban. Balassi Bálint az 1580-as években keletkezett *Harmincadik* versének szerelemkatalógusában a „régj példák” között említi az ifjú Theaganes „annyi bujdosás”-át,²⁴ Istvánffy Miklós 1591-ben a híres humanista botanikus Carolus Clusius-tól kéri, hogy küldjön neki Pozsonyba latin vagy görög példányt, s a Gismunda és Guisquardus szép-történetét fordító unitárius erdélyi püspök, Enyedi György – talán nem ismervén vagy nem tudván hirtelenjében beszerezni az Európában már közkézen forgó latin szöveget – latin prózafordítással kívánja az ifjú erdélyi fejedelmet, Báthory Zsigmondot gyönyörködtetni és erotikus témában pallérozni.²⁵

A XVII. század olvasmányszegény éveiben igen nagy érdeklődés mutatkozott a Chariclia-történet magyar fordítása iránt. Többen tudtak Czobor Mihály humanista műveltségű felső-magyarországi születésű főúr fordításáról, amely egyesek szerint latinból készült, mások szerint – helyesen – németből, s azt is tudták, hogy valaminő ok –

időhiány vagy a fordító váratlan halála – miatt befejezetlenül maradt. Népszerűségére jellemző, hogy többen szerették volna lemásoltatni vagy lemásolásra megszerezni: vagyis – a régi magyar irodalomban ritka példájú – komoly olvasói igényt jelentettek be. Laskai János, aki idősebb Bethlen István írődeákja volt, s akitől ifjú Bethlen István az 1630-as év körül a Czobor-mű másolatát kérte, még egy verses levelet – 5×12-es strófákban! – is mellékelte a kéziratához, amelynek szerelmi példatárában érinti a Theagenes és Chariclia-történetet is.²⁶

A XIX. század vége felé a költő Zrínyi Miklós könyvtárából elő is került aztán egy töredék: a szerző megnevezése nélküli kézirat 5300 sort tartalmaz, a harmadik rész 242. strófáját követően a 243. versszaknak már csak kezdősorttöredéke olvasható, vagyis a másoló előtti példány még minden bizonnyal folytatódott tovább, csak a Zrínyi-könyvtárban – ma Zágrábban – megőrződött példány szakadt meg itt.

Gyöngyösi István előtt – Andrassy Péter jóvoltából – egy sokkal terjedelmesebb, bár, mint már említettük, elrongyolt, hiányos és szintén töredékes példány feküdt; a kor levelezéséből legalább kilenc – ismeretlen hosszúságú – másolat meglétét lehet kikövetkeztetni, ami rendkívüli népszerűségét jelzi. Gyöngyösi István más verseinek szövegei arra engednek következtetni, hogy nem Andrassy Péter környezetében találkozhatott először a *Chariclia*-fordítással, hanem feltehetőleg Wesselényi Ferenc nádor udvarában, ahol komornyikoskodott, s ahol valószínűleg nem volt ismeretlen a Czobor Mihálynak tulajdonított kézirat-töredék. Vagyis számos esetben megfordulhat a kronológia: felvethető, hogy Gyöngyösi nem saját korábbi, jól bevált megoldásait alkalmazta a *Chariclia* átdolgozásakor, hanem a Czobor-féle szöveg – csakúgy, mint Tinódié, Balassié, Rimayé és Zrínyié – hathatott Gyöngyösi nagy sikerű verseinek nyelvi és képi világára.

Gyöngyösi egy-két évvel a XVII–XVIII. század fordulója – ne bocsátkozzunk itt most naptári vitába a századfordulót illetően – előtt láthatott a szöveg gondozásának és kiegészítésének feladatához, hogy az 1700-as év elején azzal kopogtathasson be újévi ajándékként főispánjához, Andrassy Péterhez.

A saját szerkesztésében a VIII. rész végére, IX. rész elejére helyezi el a már említett megjegyzését az általa használt kézirat terjedelméről, illetve önmaga befejező munkálatairól. Ez a tíz könyvből álló Héliodórosz-szöveg ötödik része. Gyöngyösi azonban átszerkesztette Czobor fordítását. Míg elődje megtartja a görög eredeti kötetbeosztását, Gyöngyösi eltér tőle, s kihúzásai-betoldásai mellett, jó

szerkesztői érzékkel, alkalmas helyen, a 231. strófa után – Gyöngyösínél a 264.! – kettéosztja a Czobor-féle második részt, mely a 412. versszakig folytatódik még. Gyöngyösínél viszont egy 226 strófás harmadik rész következik. Hasonló eljárás következményeképpen áll elő az öt könyvnek megfelelő nyolc rész.

A Czobor-féle pars tertia így lesz Gyöngyösínél negyedik rész, s az önála nyolcadikként olvasható rész tehát Héliodórosz ötödik könyvének felel meg. A Zrínyi-könyvtárban fellelt szöveggel szemben ennyi állhatott Gyöngyösi rendelkezésére. A IX–XIII. rész az, amelynek nem láthatta sem magyar nyelvű verses, sem más nyelvű prózai előzményét. Héliodórosz szerzeményét nem ismerte hírből sem – valljuk be, ez nem csupán az ő hiányossága, a vers említésekor kortársai sem kötik antik szerzőhöz a Chariclia históriáját, híres *Athenasában* Bod Péter sem teszi szóvá, hogy ki az eredeti szerző, ekkorra már elhomályosulhatott a XVI. század végi tudás, minél fogva önálló szerzetésűnek kell tekintenünk a befejező 989 versszak 3956 sorát. E szövegrésznek olyan szoros összefüggései vannak a Gyöngyösi-életmű egyéb darabjaival, illetve az előző, átdolgozásnak tekinthető részek nyelvi, képi, kifejezésbeli megoldásaival és rímtechnikájával, amelyek kétségtelenné teszik a fenti szerzői önvallomáson is alapuló megállapítást. Az előtte fekvő fordítás feltehetőleg végig ötsoros strófákból állt. Ő ebből 2011 négy soros alexandrinust hozott létre, azaz összesen 8044 sor a műből az előzmény nyomán készült rész terjedelme.

III.

Lássuk ezek után Gyöngyösi legfontosabb szövegalakító elveit, költői-átdolgozói gyakorlatát: milyen módszerekkel és technikákkal kezelte a szövegelőzményt, Czobor Mihály fordítását az átdolgozás, vagy ahogy ő nevezte, az „újabb és jobb rendbe” való hozatal során, s miként fűzte hozzá önálló költeményként is funkcionáló saját szövegrészét, a IX–XIII. részt. A Czobor-verstörödék modern kiadása, illetve a függelékében közölt Zschorn-próza lehetővé teszi a magyar vers és forrása viszonyának tisztázását. Ez részben hozzásegít ahhoz is, hogy a Czobor- és a Gyöngyösi-szöveg kapcsolatának háttérét és a köztük levő genetikai viszonyt, az azonosságok és eltérések, a kihagyások és betoldások rendszerét is pontosabban feltárhassuk. Ilyen irányú alapos vizsgálat ugyanis mind a mai napig nem történt.

Rajka László, a Czobor-fordítás és Zschorn művének első összevetője szerint a németül jól tudó fordító igyekezett az eredeti német textushoz ragaszkodni az átültetés során, műve „korához viszonyítva derék alkotás”,²⁷ bár küszködik a nyelvi megoldásokkal, gyakran bőbeszédű, de nyelve és verselése méltó a megbecsülésre. Természetesen egyes helyeket kihagy, máskor, olvasottságáról is tanúbizonyságot téve, kisebb-nagyobb önálló betéteket illeszt a szövegbe (Cornelius Rufus megvakulásának anekdotája, illetve Heraclea város alapításáról és jellegzetességeiről vagy Athén alapításának történetéről, amelyet viszont, feleslegesnek ítélve, Gyöngyösi kihagy).

Gyöngyösi szövegkezelési attitűdje Czobor szövegéhez alapvetően más, mint a magyar fordítóé volt a német nyelvű Héliodórosz-átültetéshez. A barokk költő alapmagatartása a tudatos átdolgozóé, a modernizálóé, aki saját, közel egy évszázaddal későbbi olvasói közönsége ízléséhez alkalmazkodik, ugyanakkor meg is őrzi az átírandó mű lényegét. Viszont amiként előző műveiben az antik szerzők *imitatió*ját *æmulatió*val és *variatió*al igyekezett elegyíteni, úgy a Czobor-fordítás kihívásai is ugyanezen költői bánásmódban részesültek.

Általában elmondható, hogy Gyöngyösi nagy vonalakban, szépírói ambícióit a tematikának alárendelve, viszonylag – már ami az ellenőrizhető részeket illeti – hűen követi az előtte fekvő szöveget. Természetesen, mutatis mutandis, a saját poétikai-verstechnikai programjához igazodva. Hűsége – s ez textológiai felkészültségének, de lehet, hogy inkább figyelmének fogyatékoságairól is tanúskodik – odáig megy, hogy a fordító vagy talán az előző másoló által elkövetett strófacserét sem veszi észre és nem javítja értelemszerűen. Igaz, ezt Badics sem tette meg kritikai kiadásában, ugyanis a Czobor-szöveg e tévedésére Rajka László hívta fel elsőként a figyelmet, s Kőszeghy Péter ezt hasznosítva állította helyre a megfelelő sorrendet.

Történt már rá utalás, hogy Gyöngyösi az ötsoros felező tizenkettes strófákat négysorosá, legszívesebben használt saját versformájává alakította. Nagyon gazdaságosan dolgozott, az általa elhagyott sor általában a részletező kifejtés már kevésbé értékes eleme, nem igazán lényeges információ, esetleg már önmagában is redundancia. Többnyire az utolsó sor, tehát kiiktatása a tömörítést, egyszerűsítést szolgálja. Nézzünk rá egy példát a sok közül Czobor szövegéből:

*Ezeket végezvén fordula Cnemonhoz,
Monda: Immár térek te kívánságodhoz,
Fordítom nyelvemet az kezdetett szómhoz.
Mikor azért e mód érnének templomhoz
És márványkő színő Neoptolemushoz (4355.)*

Természetesen ha nem automatikusan az utolsó sort hagyja le, akkor jó érzékkel találja meg a versszakban azt a kisebb egységet, amelyet valamilyen szempontból fölöslegesnek vagy szükségtelen többletnek vél:

*Lészen segítsége, mond após, nékie,
Mert Oroondates jün el őmelléje (3277.)
Ki megparancsolta, Mitranes segítje,
Az ország lakosit adja ő melléje,
Az hitván latrokat ne kimellenéje.*

Gyöngyösinél ez így hangzik:

*Mond az: Nitrates ment ő segítségére,
És a föld népe is mind gvült seregére,
Olyan helyen, és úgy üt ellenségére,
Hogy annak prédáját kerítse kezére.
(III. rész, 25.)*

De arra is találunk példát, hogy szó szerint átveszi az eredetit, csak elhagyja a nem kívánt sort:

*Nem vala bánatos ezeknek hágasok,
Hanem mesterséges ő lábok rakások,
Mintha táncolnának, oly vigadozások,
Módjával taktusra lépések, hajlások, (4164.)
Ehhez igen kedves éneklő szólások (IV. rész, 16.)*

Az már általában az átdolgozó hibája, hogy nem egyszer affirmatív hasonlatot áldozva fel a strófa végéről, szűrkiti, stilisztikailag szege nyíti a szöveget. (Lásd Czobor 4790–4796. sorainak eliminálá-

sát!) Összevonással is tud kurtítani, nem ritkán csinál két sorból egyet:

*Melyekre, mint tudtam, nékik megfeleltem,
Több kérdésekre is illő választ tettem (3551–3552.)*

Gyöngyösinél ez a sor született belőle:

Kire, amint tudtam, nékik választ tettem.

A tempó, a ritmus felgyorsítása és némi szövegcsökkentés érdekében úgyszintén gyakran él az elhagyás, kiejtés módszerével, hol egy, hol több versszakot is szükségtelennek ítél a megértéshez, vagy túlzottan részletezőnek, a főtémától eltérőnek, exkurziónak tart. Főleg az általános elmélkedő részek kerülnek ki a szövegtestből. Ilymódon valóban sikerül is az elbeszélés menetét felgyorsítania, a terjedelmet csökkentenie, ám ennek néha igen jól sikerült Czobor-strófák is áldozatul esnek.

Az első részben még nagyon pazarlóan él Gyöngyösi e módszerrel, elhagyja az Athén város születéséről Czobor által önállóan betoldott (!) 130–133. versszakot, Cnemon atyjának, Aristippusnak és mostohaanyjának, Demaenetának kezdeti házassági-szerelmi bonyodalmaikat (144–151.), majd a Cnemon elcsábítására bevetett szerelmi praktikák részletező, ám erotikus töltete miatt annál érdekesebb elbeszélését (157–160.):

*De hogy oly gyakorta kezde hozzám jöni,
Untalan-szüntelen ölelve csókolni,
Államhoz, orcámhoz bátorsággal nyúlni,
Közelben-közelben mellettem is ülni,
Édes, hízelkedő beszédekkel szólni,*

*Ahhoz szemérmetlen tüzes tekintésit
Látám és illetlen, mosdatlan szólásit,
Gyanakodni kezdém, nézvén dolgozásit,
S majd kétségben esém, futván társolásit,
Mindenben kerülém ez ily hálózásit.*

*Nem mondom azért meg, mint akart veszteni,
Sokféle módokkal magához hajtani,
Édes beszédiben lépésen megfogni,
Az maga kedvére kötözni, láncolni,
Mert bizony szégyenlem csak meg is gondolni.*

*Szívének, lölkének engemet nevezvén,
Ő drága kincsének, gyöngyének említvén,
Szerelmes fiának mindenkor ismérvén,
Effele módokkal magához hitelvén,
Illetlen, fertelmes dolgokra vezetvén. (781–800.)*

A szemérem miatt juthat hasonló sorsra a közeli 173. strófa is:

*Távul légyen azért csak meg is gondolni!
De ő nem akara ezen megállani,
Annál inkább kezde rajtam veszni, halni,
Csókolni, apolni, szüntelenül falni,
Sírása által is kedvére hajtani,*

Aminthogy a testiség szégyene miatt kerüli Gyöngyösi Thermenitis kényszerű meztelenségének említését is, amikor a barlangban, majd a rablók elől onnan kimenekülve ruha nélkül kénytelen folytatni útját (2674., 2690., 2965. sor), vagy amidőn Czobor kétszer is kurvának nevezi (1484., 1496. sor) Cnemon mostoháját.

Általános szerkesztői elvként figyelhető meg nála, hogy strófát, rímet alig hagy érintetlenül, felforgatja, átírja, átszerkeszti a versszakokat. Van, amikor felbontja és két versszakra terjeszti ki a strófát, sőt egyetlen sorból is képes kifejteni egy egész versszakot. Természetesen az is előfordul, hogy összevon, egy szakaszba tömörít kétöt. Ritka példa az – egy sor kötelező elhagyásával – minimális változtatással átvett versszakra:

*Sárarany és zsafír-kőből öve vala,
Kit amely nép láta, minden megcsudála,
Halhatatlan bölcsen mestere formála,
Soha mást, hasomlót senki nem talála,
S leán derekához oly ékesen álla. (4241–4245.)*

Gyöngyösinél a negyedik rész 32. strófája:

*Sárarany és zafirköbűl öve álla,
Kit valaki néze, minden megcsudála,
Halhatatlan bölcsen mestere formála,
Melyhez más hasonlót senki nem találá.*

Rímeket is újrafarag, a megváltoztatott szórendnek megfelelően, kevesebbszer változatlanul hagyja, megőrzi, mint az alábbi esetben egyik kedvelt és gyakran használt, a magyar költészeti hagyományban sem ismeretlen rimbokorváltozatát.

Czobornál:

*Én is tanácslottam ezekre egyképpen,
Netalán rátalál gyermekimre épen,
Isten őáltala kézben adja szépen,
Megakadnak latrok, mint madárcák lépben,
Büntetések veszik ők is szörnyüképpen. (3291–3295.)*

Gyöngyösinél a harmadik rész 28. versszakában ugyanez:

*Én is tanácsoltam azt néki egyképpen,
Netalám találnak gyermekimre épen,
S általok az Isten kézben adja szépen,
Fogatván a latrok, mint madarak lépen.*

Amiben viszont Gyöngyösi igazi költői tudatossága megmutatkozik, az az a bravúr, hogy Czobor rímjét látva, közvetlenül megelőzi azt, egy, Czobornál teljesen más rímelésű strófa átköltésével a rím poentírozása miatt:

*Mely mind jó énekes, mind hárfálása szép,
Ahhoz vidám, deli s egész testében ép,
Nyelve friss, esze nagy, orcája kedves kép,
Maga kelletése szemeket fogó lép.*

Nagyon ritkán őrzi csak meg szinte az egész versszakot, a Czoborímekkel együtt:

*Monda Aristippus: Ha ezt cselekeszed,
Ekképpen a dolgot hogyha végbeviszed,
Mindjárt szabaddá te rab fejed teszed,
Bizony, sok kincsemben részedet is veszed,
Mert szánom fiamot; keresd elő eszed! (1461–1465.)*

Az átköltés az első rész 243. strófájában nagyon visszafogott:

*Monda atyád erre: Ha megcselekeszed,
Úgy mindjárt szabaddá rab fejedet teszed,
Az én kincsemből is jó részedet veszed,
Mert szánom fiamat, vedd elé hát eszed.*

Van olyan eset is, amikor Czobor kerekedik felül a rímtechnikában, Gyöngyösi pedig nem tudja követni sikeres megoldását annak magyarázatára, hogy Charicles miért nem fogadja el a rá koccintandó pohár boritalt:

*Ez dolgot Charicles de eszébe vévé,
Hogy meglátá, erről ilyen szavát tévé
Úrfihoz fordulván, mond: Az bort, ha lév-é,
Étel-é, nem tudja, hideg avagy hév-é,
Mert világra hogy lött, nem kóstolta többé (4776–4780.)*

Gyöngyösi verziója e kérdésekkel tarkított rímjátékra: szintelenre sikeredett sorok a negyedik rész 140. versszakában:

*Hanem bort nem kóstolt teljes életében,
Sőt ő húst sem evett annak a rendében,
Hallal él, Isisnek főpapja tisztében,
Egyiptomból való pedig nemzetében.*

A következő strófával való bajlódást pedig nemes egyszerűséggel elhagyja Gyöngyösi:

*Avagy nagy várással megterheltetett szű,
Mely jó barátjához igaz és igen hű,
Távollétésében annak mely sérves ű,
Untalan reméli, várja hogy majd eljű,
Véletlen érkezhén, mely vigasságot szű'. (4791–4795.)*

Más esetben Gyöngyösi versszaka tekinthető tömörebbnek, képileg összetettebbnek, így például a negyedik rész 171. szakasza:

*Mond ő: Most felette háborodott vagyok,
Szívemnek habjai megáradtak s nagyok,
A sebhető búkban semmit el nem hagyok,
Kik közt most izzadok, és most majd megfagyok.*

Ugyanez Czobornál:

*Én, uram, fölötte háborodott vagyok,
Árjai szívemnek olyan igen nagyok,
Bánatban, sok gondban hátra nem is hagyok,
Szégyenlem is penig, hogy ezekre vágyok,
De medgyek, mert mint víz télben, úgyan fagyok.
(4936–4940.)*

Van, ahol Gyöngyösi nem tud mit kezdeni Czobor szövegével, valószínűleg nem érti, mint ahogy az a modern kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének is gondot okoz. Gyöngyösi egy huszárvágással megoldja a negyedik rész 116. versszakában, bár nem túl sok sikerrel: megint csak eljellegteleníti az átdolgozandó mozgalmas szövegrészt, amely eredetileg így hangzott:

*Charicles énhozzám fordulván, fülemben
Sügá: Nésze, hiszem vagyon kevélségben
E tudatlan bolond, lá, hogy bölcsességben
Nincs része, mely paraszt szólása nyelvében,
Mégis oly, ha egyik füge volna vízben. (4676–4680.)*

Köszeghy Péter a német szöveg alapján arra következtet, hogy a szokatlan hangzású utolsó sor körülbelül annyit jelent: mint aki már sok bort ivott, kapatos. A magyar szólás – ha nem valamiféle szövegrom-

lás áldozatai vagyunk – feltehetőleg a pálinkába tett füge-re vonatkozik. Gyöngyösi a vacsorára hívó követet talán nem annyira ittasnak, mint eleve kelekótyának tartja:

*Elébb áll ezekkel tőlünk elmentében,
Nézünk Chariclessel egymásnak szemében,
Mondván, forgószél van ennek a fejében,
Amint esmérni ezt most is beszédében.*

A több apró eltérés mellett egyetlen súlyosabb példát találtunk arra, amikor Gyöngyösi éppen ellentétét írta annak, ami Czobornál állt, azonban itt is feltételezhető akár a félreolvasás, akár a szövegromlás esete. Czobor 2086–2090. sorai

*Ó, te dühösséges, iszonyú feneség!
Mért nem volt előtted böcsben ez oly szépség?
Nem szántad-é aztot, melybe minden épség
Egy csomóban fénlett és angyali képség,
Ó, gonosz szerencse, ó, nagy kegyetlenség!*

Gyöngyösinél ekként alakultak a második rész 14. versszakában:

*Ó, te dicsőséges mennyei fényesség,
Nem volt-é előtted böcsben e kegyesség?
Egy csomóban szedett angyali ékesség,
Ó, gonosz szerencse, ó, nagy kegyetlenség.*

S három strófával alább is elszürkíti Czobor egyik legfrappánsabb – igaz, emendált! – megoldását 2101–2105:

*Ó, te útálatos, halhatatlan halál,
Ki minden kécsemtől ekképpen megfosztál,
Édes életemtől, lölkömtől prédáltál,
Lesz-é még valaha, hogy aki bosszút áll
Azért, hogy büntelen mindkettőnket nyomtál?*

Gyöngyösi ezt két versszakra bontotta-banalizálta (második rész 17–18. versszak):

*Ó, te irgalmatlan s utálatos halál,
Ki az ártatlanon ily kegyetlen valál,
Jó reménségemben engemet is csalál,
Amidőn önéki ily ferdőt forralál.*

*Vajon lesz-é azért, aki bosszút álljon,
Vagy olyan orvosság, mely ebben használjon,
Jaj, hogysen tovább is ennyi bú találjon,
Jobb inkább reám is szörnyű halál szálljon.*

Talán nem tűnik túlzó belemagyarzásnak, de mintha Gyöngyösi egy önmagára, nevére s egyik művére utaló, esetleg nem is tudatos *intarziát* is elrejtett volna szövegében. Igaz, a képet készen kapja Czobor 4261–4265. soraiban, de ahogyan azt folytatja, az az árulkodó: Czobornál nincs szó a lauruskoszorú *kávájáról*, aranyból készült tartóvázáról, abroncsáról, amely viszont elég hangsúlyos szóként szerepel Gyöngyösi *Rózsakoszorú* című versfordításában – a Kemény János-versben fordul még elő, de ott lábbilincs jelentésben! –, s mindenképpen annak felidézését jelenti a mostani műben!²⁸ Czobor szövegében ekként bukkan elő:

*Fejér és testszínő rózsakoszorúja,
Zöld laurus levele közeit kinyitja,
Fejér öreg szép gyöngy közepit jovitja,
Leánnak fris voltát igen szaporítja,
Mindenek szemeit ingerli, bódítja.*

Gyöngyösi István szövege az 1690-ben megjelent művének és vezetéknevének szorosabb összetartozását jelzi a negyedik rész 36. szakaszában:

*Rózsakoszorúval fejét kerítette,
Zöld lauruslevéllel azt egyvelítette,
Azok közit drágagyöngy ékesítette,
És azt tiszta arany kávéra fűzette.*

Kedvvel alkalmazott megoldása Gyöngyösinek, hogy ha szükségesnek érzi, kifejtő vagy magyarázó, esetleg illusztrációs szándékkal betold egy-egy, s ha kell, több strófányi elmélkedést, részletező elbe-

szélést. Igen látványos példa erre, amint Czobor egyetlen strófáját (3841–3845. sorok) négy versszaká bontja a harmadik rész 151–154. szakaszában! De ilyen még nála például a tengeri vihar leírása – egyébként is megfigyelhető az az érdekesség e tengert talán soha nem látott költőnél, hogy valószínűleg klasszikus mintáktól indítva, igen kedveli a vihar, a tenger, a benne álló kőszikla, a hullám (nála: hab) és a hajó képeit –, amely már Czobornál is elég szemléletes, de Gyöngyösit elragadja az alkotókedv, és még szemléletesebbé téve egy versszakkal tovább élénkíti a tragikus események leírását (első rész 286. strófa):

*Romol az árbuca, kötél szakadozik,
A vitorlák hullnak, kormány hasadozik,*

*A nagy hányatásban gálya romladozik,
A benne való nép jajgat s imádkozik.*

Egy példa az elmélkedő betoldásra: Czobornál ennyi áll:

*Nem tudom, időre hogy melyink idősbik,
Ahhoz a' kellene, hogy volna tudósbik,
Mert minem mind az jó, mi agg s vagy magosbik,
Gyakorta a kicsin szokott lenni jobbik,
Mindenkor az jámborb s eszesb volt böcsüsbik.
(2861–2865.)*

Gyöngyösínél tovább folytatódik a gondolatsor egy szakasznyival (második rész 185–186. strófa):

*De nem tudom, melyünk nagyobb idejére,
Hanem tudom, az kell öregebbségére,
Hogy ne legyen esett az a lány fejére.
Másként több ideje van kisebbségére.*

*Nem áll a tudomány csak a sok időben,
Kevés napok többet tesznek a jó főben,
Mint számos esztendő az esztül meddőben.
Szívtől árad a vér; nincs az a tüdőben.*

Czobor Mihály gyakran élt a dialógus, felszólítás, kérdés, részletező felsorolás élénkítő eszközeivel – ezeket sajnos Gyöngyösi rendre monológgá, függő beszéddé alakítva eltompítja, szürkíti, banalizálja vagy – mint a felsorolások esetében gyakran teszi – éppenséggel kihagyja. Példa az élénk párbeszéd függő beszéddé fakítására: Czobornál a 3590–3595. sor ekként hangzik:

*Mondván: Te ez dolgot szólád nagy igazán,
Mert én is temelléd vagyok már hajolván,
Voltam ezelőtt is ez dolgokat hallván,
Mikor Nílus mellett bolyganék, bujdosván,
Ott való papoktól ezeket tanulván.*

Gyöngyösinél a harmadik rész 87. strófájában ekként idéződik meg Charicles egyenes beszéde:

*Mondván: beszélettem mind jól a dolgokat,
Mert ő is hallotta aszerént azokat,
Mikor néha járván azon országokat,
Nílus mellett szolgált volna főpapokat.*

Általánosító elmélkedései, morfondírozásai többször is lelassítják, merevebbé alakítják a Czobor-féle, itt-ott különleges manierista megoldások felé hajló, mozgalmasabb, képekben gazdagabb, díszesebb szöveget. Igyekszik a pogány mitológiai elemek, nevek számát is csökkenteni, különösen a görög mitológiáét s az egyiptomi vallásra vonatkozókat, amely valószínűleg ismeretlenebb terep volt számára. Ahol lehet, még anakronizmus árán is krisztianizálta a szöveget, vagy pedig elhagyta, mint Czobor 4559–4560. sorát: Mint jövendőmondó, magam úgy fordítám, / Mert az varázslóktól én gyakorta látám.

Mint már említettük, Gyöngyösi megpróbálta a testi szerelemre utaló konkrétumok számát, de még a szerelemre való utalásokét is csökkenteni, az egyiptomi helyszíneket és afrikai városi életformát, ismeretek híján, saját kora magyarországi életképeivel helyettesítette, még az ételt is magyarosította: Czobornál nagy fazék tejre és Héliodórosz nyomán természetesen nyárson sült bárányra lelnek a vándorlók (3023–3024. sor), Gyöngyösinél ehelyett a második rész 221. strófájában:

*Vala ottan téj is ugyan jó edénnyel,
Amellett tûró is csinálva köménnyel,
És a sült is vala olyan tölteménnyel,
Kit látván, kezd lenni gyomrok jó reménnyel.*

A durvának érzett szavakat elhagyta, a saját kora olvasói számára szerinte már elhomályosult jelentésű – esetleg íráshibának vélt? – szavakat (Czobornál: Mindeneknek éles *kép* az ő kezekben, 4133. sor, kép = kés, tör; Gyöngyösinél negyedik rész 10. versszak: Mindeneknek éles *kés* vala kezekben; Czobornál: Hogyha gyakran vájkálsz *spóttal* a völgyében, 4299. sor, spót = kanálszerű orvosi eszköz; Gyöngyösi átírja, például a negyedik rész 44. strófájában: Mert ha gyakran vájkál béforrott sebében) azonos jelentésű, az olvasó számára érthető szavakkal helyettesíti, vagy kihagyja, és a szövegkörnyezetet ennek megfelelően átalakítja. Czobor *nyalánkságos mazzagjából* (4290.) így lesz nála *mézesmadzag* a negyedik rész 42. strófájában. Valószínűleg hasonló ok vagy elégedetlensége miatt változtatja meg a 2000. Czobor-sor hasonlatát is: Sietvén, mint *méhek hordják sonkolyokat* – a második rész 365. versszakában Követvén a *terhhel költöző hangyákatra*.

Gyöngyösi alkotói módszerére nézve nagyon tanulságos, ahogy kicserél egy Czobor-hasonlatot, hogy a saját képi megoldására építsen aztán több versszakot is. A *Theagenes és Chariclia* 3376–3800. sorai:

*Nem lehte egyéb, valaki látnája,
Hanem hogy szeresse és megkivánnája,
Szerelmire magát örömmel adnája,
Mint hálóban halat, népet úgy fognája,
Szép ábrázatjával hozzája csalnája.*

Gyöngyösi kiiktatja a szerelmi motívum ily erős jelenlétét, s egy tűz-metáforát és egy teljesen más, mágnes-hasonlatot alkalmaz a harmadik rész 43. versszakában, hogy aztán a szerelem tűzének motívumát használja fel még a 45., 46. és 52., 54. szakaszokban. Valószínűleg innen került át végül az ajánlásba is.

*Valaki ezt látta, majd minden szerette,
Tüzelő két szemét akire vetette,
Annak a szikrája hamar gerjesztette,
S mint a vas a mágnest, örömet követte.*

IV.

A befejező, saját szerzésű IX–XIII. rész különösképpen beszédesen árulkodik a „textológus”, a „filológus” költőről. Itt derül ki ugyanis, hogy az előzmények alapján, az eredeti forrás ismerete nélkül miként sikerül megoldania az olvasói várakozás által „ráosztott”, kötelezően elvárt, személyre szabott feladatot: a boldog végkifejlet felé irányítani az elbeszélés menetét. Azaz befejezni Chariclia és Theogenes fáradalmas és szenvedésekkel teli, küzdelmes vándorlásának történetét, úgy, hogy ne csupán ők maguk, hanem szerelmük is révbe jusson. Ehhez le kellett kerekítenie a történetet és az elbeszélést, összekötnie a széttartó és szétzilált szálakat, s a szereplőket és a befogadókat egyaránt eljuttatnia a happy endinghez. Az eredményt a korabeli olvasói várakozás valószínűleg meglelégedéssel fogadta, a kései szakirodalom azonban többnyire csalódásának adott hangot.

Véleményünk szerint javarészen igaztalanul, anakronisztikusan, hiszen kimondva vagy kimondatlanul, de a szöveg genezisét ismerő utókor a Héliodórosz-történetet kérte rajta számon: ahhoz hasonlította, azzal mérte össze.

Zlinszky Aladár szerint a befejező rész tartalma „voltakép nem egyéb, mint az első nyolcz könyvben megindult cselekvény szálainak megoldása, jobban mondva elvágása. (...) S a cselekvény mégis lassan halad; szinte csodáljuk, hogy tudott a költő ily sovány mesét öt énekre kihúzni.”²⁹

Riedl Frigyes véleményét idéztük már fentebb a cselekmény szálainak elvágásáról és egy csattanós befejezés hiányáról. Ilyen előzmények után az őket visszhangzó Rédei J. Kornél tovább csökkenti Gyöngyösi alkotói érdemeit: „Láthatjuk tehát, hogy a Chariclia befejező részeinek megalkotásához nem kellett valami különös inventió.” Az öreg költő „tárgyi szegénysége most kétszeresen érezhető, mert egyfelől újat alkotni nem tud, a klasszikusokra visszamenő motívumok, hasonlatok mind régiek, előbbi munkáiban elhasználtak; másfelől ezeknek az értékét is leszállítja az öregkornak sok szóval keveset mondó előadásával.” Legnagyobb hibájául azt rója

fel, hogy Gyöngyösi Charicliája még sincs befejezve, „mert nem ismerte fel a regény magját”, vagyis ahelyett, hogy a fehér bőrszíne miatt kített szerecsen lányt visszavezette volna szüleihez Etiópiába, megelégedett csak egyik kalandjának lezárásával: a szerelmespár egybekerülésének biztosításával.³⁰

Badics Ferenc kritikai kiadásának jegyzeteiben megértőbb Gyöngyösi megoldási javaslatával szemben, de elmarasztalja őt a meseszövének az eredetivel fel nem érő szegényessége miatt, a szerinte is feleslegesen beiktatott Pyramus és Thisbe-történet funkciótlanúsága okán. „Az előadás is vontatottabb, nyelvezete pedig jóllehet a költő kedvelt kifejezéseivel, hasonlataival és életpasztaleti axiómaival sűrűn találkozunk, egészben korántsem olyan színes, mint régebbi eredeti munkáiban. De azért itt is kitűnik, hogy Gyöngyösi mennyire ura a nyelvnek.”³¹ Badics lényegében ezt a nézetét fejti ki e kérdést illetően Gyöngyösi-monográfiájában is.³²

A Badics-féle kritikai szövegkiadásról írván ismertetést, Várdai Béla is Gyöngyösi írói módszerét, alkotói eljárását marasztalja el leginkább: „Az előtte ismeretlen eredetinek tovább is érdekes sorsfordulatai helyét a maga szokott módján inkább csak barokk retorikával tölti ki, melyet a követjárások, echózás, Ovidiusból vett rege beszövése, az előzményeknek összekerülő személyek előtt újból meg újból elmondatása stb. hordoznak.” Ezzel a technikával Héliodórosz is élt ugyan, „...Gyöngyösinél azonban a régi fordulatok újra előhozása akkor is szerepel, amikor új mozzanatok amazokat még éppen nem mosták ki emlékezetünkől.”³³

Íme, ezek hát azok a többnyire – a Badicsét természetesen kivéve – minden alaposabb szövegelemzést nélkülöző, héliodóroszi megoldásokhoz tapadó, felszínen szántó s természetesen súlyos részgazságokat is tartalmazó vélemények, amelyek egy évszázadra meghatározták az irodalomtörténeti értékítéletet s kijelölték a mű helyét az életmű második vonalában.

A fentiekkel ellentétben, mint már utaltunk rá, anakronizmusnak véljük e kifogások egy részét, ráadásul az antik szöveg és a roppant bonyolult kalandsorozat ismeretében, többlettudásnak a birtokában született kritikának, amely a világirodalom egyik nagy hatású regényével méri össze az azt nem ismerő, ezért azzal közvetlen összefüggésbe sem hozható Gyöngyösi-befejezést.

Igen is szükség volt Gyöngyösi István invenciójára egy rendkívül szövevényes fiktív történet befejezéséhez. S valójában nem is

tehetett mást, mint amit tett, és amiért kritikusai annyit kárhoztatják: az előzmények folyamán szerzett információk (bonyodalmak) ismeretében, azokhoz alkalmazkodva és állandóan visszacsatolva meg kellett teremtenie a folyamatosság és az ok-okozatiság összefüggésének érzetét. Amennyiben a végső kimenetelre vonatkozó bármiféle előrejelzés, jóslat volt, azokat mind ébren tartotta, megőrizte, felidézte s újra meg újra felidézve sulykolta, nyomatékosította, hogy az olvasó memóriájának legyen mire támaszkodnia. Témavezetésében teljesen következetesen igazodott az előtörténetekhez. Ugyanakkor a narrációban – bár némileg nézőpontot, elbeszélői pozíciót váltva – sikerült megőriznie azt az elbeszélői modort, hangnemet, amely rá korábban is és e műben is jellemző volt. Az események egyszerű lefuttatása érdekében az addig meg-megbontott időrendet lineáris elbeszéléssel váltotta fel, ugyanakkor ebben az egységben is előfordul, hogy utólag értesülünk a dolgokról. Jóslat, álom, echó és más előjelek beiktatásával, csakúgy, mint az előzmények során, nagyon tudatosan tereli a figyelmet a végkifejlet előkészítése és megindoklása irányába. Ugyanazokkal a technikákkal él, mint amelyeket a fordított-átdolgozott rész használt: visszautalások, párbeszéd, monológok, levél beiktatása, függő beszéd és egyenes idézet váltakoztatása ugyanúgy hasznosul itt is. A művet át- meg átszövik a képi-nyelvi belső idézetek, művön belüli önidézetek, hogy a folytonosságot jelezzék és tudatosítsák. S az a kifogás sem állja meg a helyét, hogy nem ismeri fel a regény magját, nem gondol Chariclia szüleihez, hazájába szerelmesével való visszatérésének fontosságára. A XI. részben a jövőt tervezve említi Theogenes, hogy a szerencsen király követeivel is bátran fog beszélni, „Sőt királyokat is meglátom, ha élek / Az én dolgaiban ily véget remélek.” (47. strófa) A vers végén még egyszer utal rá, hogy a szerencsen követek e jó hírrel mennek vissza országukba.

Természetes azonban, hogy mivel az előző nyolc fejezet központi témája a szerelmespár elszakadásainak és egymásra találásainak bonyodalma, Gyöngyösi – a „szerelem költője”, mint Arany János nevezte – ezt igyekszik lezárni, illetve a többi szereplő problémáit (Chaliris fiainak kibékülése, Cnemon visszajuttatása száműzetése után az apai vagyonba) is eljuttatni a pozitív megoldásig.

Alig-alig követ el hibát, következtelenséget, egy-két apróbb anakronizmust Gyöngyösi. Némelyiket Czobortól veszi át, például mint a puská és az ágyú használatát az ókorban vagy zsoldárok éneklését a pogány templomokban. A XVII. századi magyar urbanizáció

idéző afrikai városok képe, a céhek említése részben már az ő számlájára írandó, csakúgy, mint Thiamus rablóvezér „hajdúkodása”. Igazi aktualizáló kiszólása a versből csak egyszer van a verszáró utolsó két soron kívül, amikor váratlanul az önmegtartóztatás erényeivel ékeskedő ókori hölgyekkel szemben saját kora lányainak erkölcséről mond ítéletet a tizenharmadik rész 184–185. strófájában a *Csalárd Cupidóból* ismert hangütéssel:

*Van a leányoknak mostan más szokása,
Kevés sürgeti, hogy legyen haladása
Lefekvésének, de az szívek vágyása,
Hogy lehessen mennél előbb elhálása.*

*Sőt meg is előzik ő menyegzőjeket
Sokan, és előre engedik testeket
Mégkóstolni, félretévén szemérmeket,
Nem hogy halasztanák öszvekeléseket.*

Ám lehet, hogy erre is Czobortól kapott ösztönzést, aki egyszer, hasonló témában, szintén kiszól a versből:

*Nagy tisztességesen láták az leányok,
Szemérem s tisztesség ő kincsek, aranyok,
Tanította vala emberséggel atyjok;
De mi leányinknak nem ily állapotjok,
Úgy viselik magok, kiknek mint tíz fattyok!
(3156–3160.)*

Egy valószínűleg feledékenységből vagy figyelmetlenségből származó apró következtelensége miatt is súlyos esztétikai, sőt ideológiai bírálat vagy inkább támadás érte Gyöngyösit az irodalomtudomány részéről. A fordítás szövegében többször is hangsúlyosan említődik, hogy Chalisiris mint Isis főpapja nem ihat és nem is iszik alkoholt, jelen esetben bort. A saját szerzésű részben (IX/105. strófa) erről megfeledkezvén, Chalisiris, amolyan úrvacsorára emlékeztető módon mégis „...nem ment volt a vacsorához, / Hanem kenyeret szelt egy ital borához.” E következtelenséget aztán jelentősen felnövesztették kritikusi, egymás szájából véve át az ötletet, Király György Rajka László megjegyzését továbbgondolva már egyenesen odáig ment, hogy

Gyöngyösit filozófiai-ideológiai érzéketlenséggel vádolta meg – alaptalanul! Ezt írja Király a versről: „Annyi bizonyos, ha Gyöngyösi a maga kora ízléséhez képest javított rajta, de a mi fölfogásunk szerint elrontotta. Nemcsak nyelvben, stílusban, hanem szellemben is. Egy példa itt is elég. Héliodórosz a maga pogány, újpüthagorikus filozófiáját a vén egyiptomi pap, Kalaszirisz szavaival tolmácsolja: ennek szigorú életfölfogása még Czobornál – a német átdolgozás halványítása ellenére – megtalálható: sem állati hússal, sem borral nem él. Ezt Gyöngyösi is átveszi, de a befejező részben már vígan poharazik nála az öreg!”³⁴

A szövegbeli valóság ezzel szemben az, hogy a fenti egy ital boron kívül Chalisiriről egyetlen alkalommal sem nyilatkozza a költő, hogy vígan poharazna! Persze, csakúgy, mint a korábbi szövegben, ő is részt vesz a vacsorákon, ahol bő étket és italt szolgálnak fel, több alkalommal is poharazással ünneplik váratlan egymásra találásuk örömet, a bonyodalmak sikeres megoldását a hősök – IX/135., IX/276., IX/293., XIII/193. strófa – Chalisiris jelenlétén kívül arra soha nem történik utalás, hogy a pap a tivornyázásban is részt vett volna! Sőt, az egy pohár bor ital esetében is ekként folytatódik a szöveg: „Amellett szállásán másféle dolgához, / És végtére látott imádkozásához.” De a IX/293. strófának a társaság borivására való utalása előtt is ez áll: „Chalisiris dolgát gyakran emlegetik, / Mondván: hogy áldozni készül, azt szeretik.” Így születnek és öröklődnek át a költőre nézve oly ártalmas, hamis irodalomtörténeti legendák!

Mindennél fontosabb azonban, hogy bár a befejező résznek természetesen tartalmilag igazodnia kellett az előző részek által kijelölt főbb irányokhoz, a IX–XIII. részben Gyöngyösi önálló fogalmazású, Afrikában, Egyiptomban játszódó – s ez jelentősen megnehezítette feladatát, olvasmányélményei nem sok fogódzóval szolgálhattak a helyi szokásokat, életmódot, földrajzi viszonyokat illetően – fikciós művet, regénybefejezést hozott létre. Az alkotói tevékenységet nyilván erősen befolyásolta, akadályozta idős kora és már valóban régóta beteges állapota. Mégsem érthetünk teljesen egyet az előttünk járókkal, akik ezt a művét szegényes invenciójának, megfáradt verselésűnek tartják – mint szövegkritikai megjegyzéseinkből látványosan beigazolódik, a ritmus feltűnő botlásai, a számos szótag-számhiba, az azonos rím��ók rá egyáltalán nem jellemző monoton ismétlődései nem neki, hanem a kéziratmásolónak, a nyomdásznak és magának Badics Ferencnek tulajdoníthatók! –, s korábbi versei

sikeres nyelvi-képi megoldásainak itteni újrafelhasználásában is a költői véna elvékonyodását és az ihlet kimerülését látják.

Ezzel szemben bizton állíthatjuk, hogy Gyöngyösi, bár feladata és kitűzött célja az, hogy minél előbb befejezze a már amúgy is hosszú-ra nyúlt, több mint nyolcezer soros (!) történetet, mégsem törekszik oly gyorsan a szálak elvágására, a történet zökkenőmentes lefuttatására, mint azt a szakirodalom kifogásolja. Megoldása kézenfekvőnek és logikusnak tűnik: ha nem tudja, mi fog történni hőseivel – a másik végéről kezdi el legombolyítani a szálakat: hazájukból követéseket indít felkeresésükre.

Helyzete ugyanis egyáltalán nem volt könnyű: a Héliodórosz-átültetés számára éppen a legbizonytalanabb, a jövőt illetően szinte értékelhető információ nélküli pontnál szakad meg: rendkívüli események, hajóskaland, kalózütközet és többszöri életveszély után Nansicles révén Chariclea és Chalisiris együvé kerül, de Theogenest az egyiptomi király kalózokra ütő emberei magukkal viszik, s végül Nitrates ajándékba küldi őt a királynak Memphisbe, ahol pohárnoki tisztre méltatják.

Erről a pontról kell tehát teljesen önállóan elindulnia, s előkészíteni és megvalósítani a mű lezárását – a szereplőket számára ismeretlen helyen és közegben mozgatni és újra összehozni egy helyre. Nézzük meg, Badics Ferenc ismertetése alapján, miként oldotta meg ezt a feladatot – Héliodórosz. Nála – s itt most eredeti nevükön szerepelnek a hősök – Calasiris és Charikleia koldusruhába öltözve Theagenes felkeresésére indulnak, akit Memphisben meg is találnak. Calasiris felismeri és kibékíti két ellenségeskedő fiát, Thyamist és Petosirist, majd meghal. A szerelmespár az etiópok fogságába kerül, s Hydaspes király már-már feláldoztatja őket a nép kívánságára, de miután kiállják a tűzpróbát, ezzel igazolván ártatlanságukat, Charikleia pedig az anyjától kapott ékszerekkel igazolja származását, Theagenes meg vitézi próbákon tünteti ki magát, az utolsó pillanatban elkerülik a kivégzést és egymáséi lehetnek.³⁵

Gyöngyösi határozott költői koncepció jegyében és nagyon is tudatos megoldások sorával bonyolítja az eseményeket az előjelek által valószínűsített pozitív végkifejlet érdekében. Az ő meséje szerint Chariclia Nansicles házában marad Chemisben, annak lányaival és Cnemon őrizetére bízva, Chalisiris pedig Nansicleszel Theogenes felkeresésére indul. Útjuk közben megszállnak egy városban, amelynek főpapja, Thales Chalisirisben egykori jótevőjére, rokonára ismer. Ki-

derítik, hogy a város bírása és Nansicles is e rokoni körbe tartozik, közös ősökre mennek vissza. Isis istennő Echo alakjában tudatja Chalisirisszel, hogy Theogenesért ne ő menjen a királyhoz Memphisbe, hanem Nansicles és Thales. Közben Memphisben nemcsak ők érdeklődnek az újonnan odakerült szép ifjú iránt, hanem egy görög követség is szülőföldjéről, Thessaliából, illetve Charicles emberei Delphisből, akik elől elrabolta a szépséges Charicliát. Charicliát is keresik anyja és a szerecsen király emberei, hogy rátalálva hazavigyék trónörökösnek. Chalisiris eközben isteni sugalmazásra megtudja, hogy nemcsak a jegyespár sorsa rendeződik, hanem saját fiai is előkerülnek. Ezt a hírt megírja Chariclia felvidítésára, aki közben Nansicles házában kerti játékokkal mulatja idejét, s egy képen Pyramus és Thisbe tragikus történetét látván, maga is öngyilkosságra gondol elkeseredésében. Nansiclesék sikerrel járván, megkapják a jószágos királytól – akit az istenek álmában figyelmeztettek, hogy adja vissza az idegen fiú szabadságát – Theogenest, aki részben felfedvén magát, felveszi a görög és a szerecsen követekkel is a kapcsolatot. Chalisirissnél nagy vígadalommal ösztetalálkoznak a rokonok és a kiszabadított ifjú, s együtt mennek Chemisbe, Chariclia megvigasztalására. Theogenes már ég a vágytól, hogy elhálja szerelmesét, de csak Cnemon és Camilla, Nansicles egyik lánya kelhetnek egybe, nekik csak a kézfogójuk történhet meg a másik pár lakodalma alkalmával. A görög követek mindent elkövetnek, hogy a végre megtalált Theogenest mielőbb hazavigyék, s a szerecsen király követői is megláthatják azokat a bizonyítékokat, az anya, Persina királynő kézírását és ékszereit, amelyek alapján azonosíthatják Charicliát az egykor borszíne miatt kitett lánnyal. Boldogan vállalják, hogy a jó hírrel visszamenjenek Etiópiába. A hazájából száműzött Cnemonért is küldöttek érkeznek, hogy visszaiktassák apja vagyonába. Chalisiris és fia, Thiamus is csatlakozik Theogenes és Chariclia társaságához, a velük tartó Cnemonhoz és Camillához, hogy Görögországba hajózva végre egyesülhessen a szerelmespár.

A IX. rész, az első önálló szerzettetésű fejezet tehát a mű tengelyévé válik, általa fordul át a szöveg egy új elbeszélési módra. A héliodóroszi *in medias res*-kezdésből következően az előző nyolc rész történéseit általában utólagos, retrospektív elbeszélői pozícióból ismerhettük meg: az események egyik résztvevője, többnyire Chalisiris, utólag avatja be hallgatóját – és így az olvasót is – a beszédet megelőző eseményekbe. Innentől viszont a jelen, illetve a jövő ese-

ményeit kapjuk, egyfajta személytelen narrátor előadásában, s jóllehet e részekben is többször felidéződik a múlt – hiszen minden újonnan fellépő szereplőt be kell avatni az addigi történésekbe –, azt már többnyire ezen a narrátori hangon, függő beszédben előadva halljuk. Az egyes részek hosszabb bevezető egységei is ezen a – Gyöngyösi műveiből oly ismerősen csengő – hangon szólnak. A jövőbeli történések kimenetelére pedig előjelek (az oltárról felfelé szálló füst, az oltárra ülő két gerlice), jóslatok, echó, álmok, illetve a négy oszlop biztató mitologikus üzenete révén lehet következtetni.

Radikális változásnak kell történnie a boldog befejezés érdekében a mű világképében is. Az első nyolc fejezetben a hősök a Rossz, a gonosz és a bűn birodalmában jártak, mindenki vesztükre (életükre vagy a testük megszerzésére) tört, szenvedés szenvedést követett, helyzetük általában reménytelen és kilátástalan volt, mert sorsukról önző, kegyetlen és bűnre kész emberek döntöttek. Theogenes és Chariclia igazi valóját, tiszta szerelmüket, Gyöngyösi ajánlása szerint: azt „a tökéletes, igaz és megváltozást nem szenvedő szeretetet”, ártatlanságukat állandóan rejtegetni kellett. Chalisiris is csak nagy ravaszságok és csalások árán – tehette, hiszen az istenektől kapott parancsot mindenáron való megmentésükre – tudta őket kimenekíteni a rossz különféle helyzeteiből, és már-már isteni tulajdonságaikat megőrizni. A befejező IX–XIII. részben a Jó világa diadalmaskodik: az addig csak negatív jellemrajzzal bíró ellenségek megjuhászodnak, jó útra térnek, tisztességes emberekké lesznek, akik még arra is képessé válnak, hogy szégyenkezzenek korábbi tetteik miatt. Az előző részek ellenségeskedése helyett a megbocsátás aktusa és hangulata uralkodik a szövegen: Chariclia nemcsak kibékül Thiamusszal, hanem még egy értékes gyémánttal is megajándékozza végül. Az új részekben Gyöngyösi által felléptetett új szereplők, a rokonoknak bizonyuló Thales főpaptól és Tytus bírótól kezdve Chalisiris másik fián, a Thiamustól a papságot elorzó és ezért őt tengeri rablónak tevő Penthesiuson át a jótékony lelkületű egyiptomi királyig mind-mind az erkölcsi jótól, a rokon szeretettől és a Chalisiris kiváló jellemének kijáró tisztelettől vezéreltetve, a sok gyötrelmet kiálló szerelmespár sorsa felett szánakozva egymást múlják felül a segítőkészségben. Hogy a vallás, az erkölcs és az emberi értékek szempontjából egyaránt jó és helyes diadalmaskodjék. Ezért itt Gyöngyösi – akinek eddig sem volt erőssége az epikus cselekményszövés – a *külső történések* helyett inkább a rokon és általában az

emberi *viszonyokra*, kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. Nem csupán a fiatalok egybekelése lesz így egyfajta erkölcsi igazságszolgáltatás, hanem Chalisiris is megkapja az istenek feloldozását ifjúkori szerelmi botlásának vétke alól, s elnyeri jutalmát: visszaszerzi immár erkölcsileg is megjobbult hozzátartozóit.

A fő alakokban nem tapasztalható jellemfejlődés – Héliodórosz művében sem rendelkeztek ilyennel –, ők végig stabil, monolit jellemek. Annyi változás állt be náluk mindössze, hogy itt ideiglenesen kikerültek a cselekmény fősodrából, aktív irányító és elbeszélő szerepük ennek megfelelően csökken, ám a mű végére, ha Chariclia nem is, de Chalisiris – aki eddig a háttérből, látomásai-jelenései révén irányított – és Theogenes ismét átveszik az aktív irányítást. Gyöngyösi jellemfejlesztő hozzájárulása azonban nem csekély: a mellékalakok hatékony átnevelése az ő ötlete és érdeme.

Az események rutinszerű többszöri elmondását is kifogásolták Gyöngyösi modern kritikusai. E sokszori – ám változatos előadásmódú, más-más szereplőkkel elmondott, eltérő részleteket kiemelő – elbeszélés múltat, előzményeket ismertető, néhol akár szemrehányó ismétlődései és a többszörösen is előrejelzett happy end ellenére is fenn tudja tartani Gyöngyösi a feszültséget. Különböző akadályok (a legrosszabbkor jött, árvizet okozó eső) beiktatásával, elmélkedő retardálásokkal, a múltban a szerelmesek ellen elkövetett bűnök lélektani súlyával, a bűnösök és az áldozatok összetalálkoztatásával sikerül ezt elérnie. De az is, hogy Charicliáért megjelennek a szerencsének, s Theogenest nem csupán Thalesék, hanem a görögök – akiktől Charicliát, Diana papnőjét, Charicles fogadott gyermekét elrabolta-megszöktette –, a delphisiek is keresik, mind-mind ébren tartja a figyelmet. Ugyanilyen eredményes e szempontból az addig egymással ellenségeskedő Chalisiris fiak kibékítése vagy – történet a történetben – a reményvesztett Chariclia Pyramus és Thisbe példáján felfakadó öngyilkossági szándéka.

Ezen példák mellett még számos szöveghely igazolja, hogy Gyöngyösi egész költői pályafutásának *legfinomabb lélektani megfigyeléseit* e közel ezer sorában kamatoztatta legjobban. Teljesen elfogadható emberi gesztusnak tetszik, amikor Chariclia, mindjárt az önálló szerzésű rész elején, a 10. strófában felpanaszolja Chalisirisnek, hogy tulajdonképpen őmiatta került ilyen siralmas körülmények közé:

*Mert te voltál eszköz minden én tettemben,
Közbenjáró titkos cselekedetemben,
Amely által juttam sok veszedelemben,
Másként most csendesség volna életemben.*

És ugyanilyen joggal teszi szóvá Chalisiris az isteneknek, hogy az ő rendelésüket követve okozta mindazt a bűt-bajjt, ami rájuk következett (XII/9–31. strófa). Fentebb esett már szó a korábbi bűneik miatt a túlélő áldozatokkal való találkozástól féltő alakokról (Nansicles, Thiamus), de költői remeklés a rég nem látott gyermekeihez jutás feletti örömeiben zavartan tébláboló Charicles rajza is (XIII/41. strófa):

*Chalisiris azt sem tudja, mit kell tenni
Ezek között, látván fiait ott lenni,
Most ehhez, most ahhoz kezd azonban menni,
Azoktól ő, azok tőle csókot venni.*

Vagy az olyan életképből ellesett pillanat, mint a IX/175. és 178. strófában, ahol a bírónak meséli el Chalisiris az addig történeteket:

*Sóhajjt Chalisiris, s szemei merülnek
Könyvekben, de abból megént felderülnek.
Izzad a homloka, orcái hevülnek,
De azok is szünnévén, végre csendesülnek.*

*Azért egyet s kettőt köhent, és dolgának
Kezdi számlálását, de oly hírt hozának...*

Ugyancsak komoly lélektani ismeretekről tanúskodik annak a hatalmas feszültségnek a humor és nevetés általi megkönnyebbitő feloldása, amelyet a nehéz problémákat leküzdött emberek, egykori rettegett ellenfelek éreznek a királyi udvarból és Memphisből győztesen távozván (XIII/16–17. strófa):

*Úgyhogy már nyájason beszélnek egymással,
Hozván elő azt is csendes tréfálással,
Amikor Thiamus élt hajdúkodással,
Mint fért öszve az a papi tartozással.*

*Theogenesnek is jókedve érkezik,
Thiamussal is szól, s arról értekezik,
A szigeti lyukról miként emlekezik,
Akin mind a kettő végre nevetkezik.*

A hajósok – hozzájuk illő módon, ellenpontképpen – mindeközben természetesen a Nílus áradásának hasznáról, halairól és egyéb kincseiről beszélgetnek. Hasonlóan hitelesítik pszichológiailag a hősök viselkedését az olyan, szintén az életből ellesett elterelő hadmozdulatok megfigyelései, mint amikor Chalisiris levelének Theogenesre vonatkozó, reményt keltő sorai után érdeklődnek Nansicles lányai Charicliától, akkor ő, hogy titkát leplezze, gyorsan másra tereli a szót, s a kegyetlen Thiamus neve olvastán keletkezett félelméről beszél inkább (XII/138–144. strófa).

Súlyos kifogások érték azért is Gyöngyösit, hogy az „eredeti motívumok úgyszólván teljes hiánya” jellemző utolsó művére, s a „klasszikusokra visszamenő motívumok, hasonlatok mind a régiek, előbbi munkáiban elhasználtak.”³⁶

Valójában e művében – az ovidiusi Pyramus és Thisbe-történeten kívül – a klasszikus utalások már alig vagy csak igen áttételesen, már ön maga korábbi költészetén átszűrve, mintegy elsajátítva, interiorizálva jelennek meg. Az életműben fel-felbukkanó legjelentősebb képek-gondolatok természetszerűleg panelekként, megfelelő alkalmakkor mozgósítható elemekként, esetleg kényelmi okokból is működnek, ugyanakkor mintegy önmagára való utalás, önidézet, külső idézet formájában is megjelennek. Gyöngyösi van olyan tudatos alkotó, hogy ilyen funkciót is betöltenek, mintegy nyomatékosítva itteni szereplésüket. Nem hisszük, hogy csupán költői kifáradása miatt nyúlt volna e már jól bevált panelek rutinszerű ismétléséhez. Alkotói technikája olyan elemeinek újrafelhasználásáról van szó, amelyek az életmű állandósult toposzainak aktualizált változataiként, önreflexív, olykor az önirónia határát is súroló visszautalásaiként idézik fel a többi Gyöngyösi-művet. Ahogyan a klasszikusokat, antik példaképeinek egyes motívumait felhasználta ön maga mondanójának autentizálására, a hagyományban járatos korabeli olvasó előtti hitelesítésére, ugyanúgy nyúlt most már ön maga korábbi szerencsés kezű megoldásai újraköltésének, variálásának eszközához.

Főleg az általánosabb, elmélkedő-moralizáló betéteknél tér vissza korábbi műveinek hasonló funkciójú szövegegyeségeiben kedv-

vel alkalmazott, gyakran maximaszerű mozaikjaihoz. Erősen kiaknázza ezúttal is a szerencse motívum különféle lehetőségeit, amint a jó hírnév, a legfőbb jó, a férfias érték, érdem, virtus felbecsülhetetlen fontossága is vissza-visszatérő eleme e versének is. Természetesen itt is felbukkan a csak száraz ágra szálló, párját vesztett gerlice közkedvelt képe, ám itt biztató-vigasztaló isteni jóslatba is bekerül mint az egymásra találó Theogenes és Chariclia előképe. A *Márssal társolkodó Murányi Vénus* második énekét kezdő híres hajnalképnek – Az üdő éjjeli gyászát levetette, / Piros hajnalszínben magát öltöztette, / Szép aranyhajait rózsákkal hintette, / S reggeli szellőnek folyni eresztette...³⁷ – pedig a XII. rész 70–71. strófájában találjuk meg a visszhangját:

*Hosszas imádságát ezek közt végezvén
És Charicliáról most sem feledkezvén,
Azalatt a víg hajnal is elérkezvén
S az éjjeli gyászból az ég levetkezvén,*

*Rózsaszín köntöst ölt ahelyett magára.
Hámokat tétetvén mind a négy lovára
Béfogat Titán is, s ülven kocsijára
Megindul és siet útja határára.*

Invenciózusságát, nyelvi leleményét és nem fáradó költői tehetségét igazolja az is, ahogy a nála már-már konvencionális köd és napfény ellentétet variálja több alakban is a szomorúság és vidámság, a balsors és a jószerencse váltakozó ritmusának képszerű megjelenítésére. Szívesen ismétli a farka vágását nem felejtő kígyó, illetve a gyors szárnyon járó hír, a felvakart seb vagy a méz alatt beadott méreg metaforáját, amiként többször hivatkozik a késlekedés, a cselekvés megfelelő pillanata elmulasztásának vétkére is – amit az egész világirodalomban kár szokott követni.

Ugyanúgy az Echóval mondatja ki a cselekményt előmozdító és biztató üzenetet is, mint a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*ban vagy a *Porából megéledett Főnix*ben. Diana és vadászó nimfái pedig mintha a *Csalárd Cupido* erdejéből léptek volna át a *Charicliába*!

Jó érzéssel hasznosítja egyik-másik korábbi technikai bravúrját. Emlékszünk még a *Főnix* I/III/42–45. strófájára, ahol Wesselényi István temetését felidézvén, tizenhat sorban nem kevesebb mint

19-szer ismétli meg a *most* időhatározó szócskát, hogy aztán később még újra kétszer visszautaljon vele, itt most ugyanezzel a módszerrel élve igen hatásosan élénkíti meg Czobor kissé túlbonyolított, nehezen is értelmezhető strófáját:

*Majd ugyan jól tudja, ura hogy rajta ül,
Nyakával egyfelé s hol meg másfelé dül,
Zabláját faldozza, füle mozog jelül,
Mintha ugrásából nem mozdulna hebül,
Oly nagy mesterséggel csendeszt hágszál elül.*
(4201–4205.)

Ugyanez Gyöngyösinél tömörebb, egyszerűbb és mégis kifejezőbb a IV. rész 24. strófájában:

*Hogy ura ül rajta, majd ugyan tudhatja,
Mert azt teszi, ami annak akarátja,
Most táncol, most lép s hág, most magát forgatja,
Valamint az ura azt néki mutatja.*

A nyomtatványhoz fűzött sajtóhiba-korrektúrája szerint Gyöngyösi szokásához híven – mint például a *Porából megéledett Főnix* esetében az Olvasóhoz címzett ajánlásában is jelezte³⁸ – ezúttal is vigyázott a „verseknek jó folyása”-ra, a „cadentiáknak rendes egyenlőségé”-re, vagyis a fülnek kellemes ritmusra és a jó hangzású, szabatos rímelésre is. A már többször is említett, nagyrészt nem neki tulajdonítható szöveg- és rímromlások miatt érezte a szakirodalom verselését fáradtabbnak, igénytelenebb megoldásokban bővelkedőnek. A nem általa elkövetett, de utólagos javításra megjelölt – és még számos, meg nem jelölt – hiba korrekciója után a sorok szótagszáma már nem kíván igazítást, a sorok között pedig az áthajlások és a közölések mennyisége, a felező tizenkettesek korábbi mereven pontos sormetszeteinek el-elmozdítása lazábbá, oldottabbá, kevésbé monotonná teszik a verssorok és a strófák akusztikáját. Ami, ismerjük el, egy ilyen nagy terjedelmű verstest esetében ugyancsak hasznos a rutinos egyhangúság oldásához, különösen pedig az a „sorozatos ritmikai gátszakadás”, amelyre Horváth János éppen a *Charicliában* figyel fel, ráadásul ő természetesen nem dicsérő jelleggel teszi szövé.³⁹ Kirívónak tartott példája a XIII. rész 197. versszaka:

*Aminthogy jó reggel felkelvén, dolgához
Lát-is mindjárt, a görögöket magához
Hívatván, hagyja, úgy legyenek útjához
(nála helytelenül: atyjához)
Készek, amint illik ő állapotjához.*

Horváth János a Gábor Ignác által konstatált eszményi megvalósulású sormetszetet sem tartja Gyöngyösi verselésére jellemzően uralkodónak. „Gyöngyösi gyakorlatában amaz eszményi változat jó hatását bizony sokszor lerontja ritmikai és mondattani tagolódás bántó huzavonája, diszharmóniája.”⁴⁰ Véleményünk szerint a sok áthajlás és közölés éppen hasznára válik Gyöngyösi költészetének: a vers vizuális képének és áthajlással elcsúsztatott akusztikai hangzásának, illetve az értelmezés késleltetésének ellentmondása ritmikai feszültséget, értelmi meglepetést teremt, ami oldja a tökéletes sormetszetek monotonitását.

A Gyöngyösi István által oly előszeretettel használt alexandrínusok *aaaa* rímokra erőteljes gátja a gyorsabb gondolati haladásnak, illetve a kellemes sorvégi hangzásnak, s jelentékenyen hozzájárul a versek elszűrítéséhez.⁴¹ Költőnk azonban – csakúgy, mint előző műveiben – komoly erőfeszítéseket tett az ebből eredő egyhangúság oldására is. Esett szó róla, hogyan próbálta ellensúlyozni Czobor nem ritkán szintén elég monoton rímelését, azonos szófajokban és végződésekben testet öltő kevésbé igényes összecsengéseit. A saját szerzésű énekekben sem annyira megfáradásról tanúskodnak rímei – jóllehet statisztikailag valóban bántóan magas az azonos szófajú szavak ragrímekkel való toldalékolása –, hanem inkább arról, hogy meri őket vissza-visszatérően felhasználni, azokkal is mintegy visszacsatolva, előre-hátra utalgatva felidézni egymást. Az ismétlések valószínűleg nem annyira a fantázia hiányáról, igénytelenségről, restségről vagy a rutin kényelmességéről vallanak, mint inkább az amplifikációs szándékról vagy a költő játékos erőfitogtatásáról, netán önironikus gesztusokról. Nagyon is tudatosnak látjuk azt a megoldását a X. rész 30. strófájában, amikor a látszólag igénytelenül ismétlődő *meg* igekötő ötszöri alkalmazása révén olyan finom jelentéselmozdulásokat rejt el a szövegben, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy Gyöngyösi mennyire tisztában volt a magyar nyelv lehetőségeivel (X. rész 30. strófa):

*Tudom, hogy ott, de hol, énnékem azt mondd meg,
Rajta lévő búmban sokszor majd holtam meg,
Csak a mennyeiek kegyelme tartott meg,
Jaj, talám soha nem találhatom meg. (Echo:) Meg.*

Egyébként az Echóval való beszélgetés az egész versbetétben igen ötletes. A IX. rész 263. strófájában az *is*-ek primitívnek tűnő rímeltetését meg tudja menteni két enjambement-nal:

*Mert bizonytalanná lesz a bizonyos is,
És károsná válik gyakran a hasznos is
Az istenek nélkül, de a homályos is
Fényes lesz azokkal, nyertes a káros is.*

Ugyanezt a megoldást ugyanezen rész 217. strófájában csak egy átkötéssel végezte, kevésbé is látszik hatásosnak. Még legalább háromszor előfordul a szövegben e rímcsoport. Maga a rím ugyan nem igazán szellemes, s az sem, hogy ilyen közel helyezkednek el egymáshoz – talán éppen ebben van a bátorság? –, mindenesetre lehet, hogy nem Gyöngyösi leleménye, Balassi sem restelt vele élni a Szentháromságához intézett első himnuszában:

*De mind ennyi sok háborúmban is
Érzi lelkem, hogy reménség kívül is,
Csudaképpen még kimentesz végre is,
Noha nem látom most egy csepp módját is.⁴²*

Az *is* határozott tudatosságra mutat, ahogy az ismétlődő szót több versszakon is átviszi, hogy három strófa összetartozását hangsúlyosabbá tegye, mint a *kedvez* ige elhelyezésénél láthatjuk a X. rész 112–114. szakaszában.

Mégis felfedezhetjük egy nagyon látványosan árulkodó jelét annak, hogy a rímelés miatt érthette a legtöbb jogos kifogás Gyöngyösi kései költészetét.

Van ugyanis a IX–XIII. résznek egy rimbokra, s annak előképe a megelőző részekben, amelynek használata még a variációk ellenére is oly mértékben megterhelt, sőt túlterhelt, hogy az már nem annyira szerzői bravúrra mutat, hanem inkább a túl könnyű, kézenfekvően kényelmes megoldás választására enged következtetni. Ez a lenni–ten-

ni–venni–menni rímcsoport, illetve ennek valamilyen sorrendbeli, igeidőbeli, igemódbeli vagy számbeli változata. Ha csak néhány elrettentő példát idézünk, s számbeli sűrűségét hivatkozással jelöljük, akkor is eléggé beszédes a sor. Mindjárt a Czobor-fordítás elején felbukkan ez a később oly kedvelté vált megoldása, s jelentékenyen el is színteleníti vele Czobor Mihály ügyes strófáját:

*Szegény Theagenes, no immár most vesztél,
Szép Charicliától oly nagy meszsze estél,
Tűztől emésztetett, s te addiglan késtél,
Hogy az ő torjára ugyan nem érkeztél,
Meghalj, mert érette, tudod, veréteztél. (2066–2070.)*

Gyöngyösinél erre fakult a második rész 10. szakaszában:

*Szegény Theogenes, no, mit kell már tenned?
Örök búcsút esik szerelmedtől vened:
Megemésztvén a tűz, többet véle lenned
Nem adatik még csak torára is menned.*

De mire idáig eljut, az első részben már tíznél többször élt ezzel a tisztarím-bokorral! S aztán részenként még nagyon sokszor előfordul, alig módosított változatban, a IV. és VI. részben különösen gyakori, hogy aztán a VII. rész 64. versszakához közel egymás utáni két strófában is felhasználja, azonos sorrendben (87–88.):

*Vajki nagy szerencse messze útra menni,
Melyben sok akadály szokott gátlást tenni:
Mert ha az háznál is esik veszélyt venni,
Az útozás annál félőbb szokott lenni.*

*Nékünk pedig, tudod, nagy útra kell mennünk,
Amely iránt szükség jó rendelést tennünk:
Mert elhidd, nem elég aztat csak felvennünk,
Hanem végigjárjuk, azon is kell lennünk.*

A 91. szakaszban pedig visszautaljon rá, s a 105–106.-ban szintén egymást követően hasznosítsa újra! Az utolsó fordításrészben hangsúlyosan szerepelteti, a 31–32.-ben itt is egymás

utáni strófákban, hogy aztán az önálló fogalmazású IX. résztől taroljon e rímbookor.

Csak a teljesen ebből a szerkezetből építkező versszakokat vettük figyelembe, nagyon gyakran előfordult még ezeken kívül is egy-egy sorban más rímző, míg a másik három az itt szereplők közül került ki. Jelentősen megbővíténé listánkat, ezért ezekre nem voltunk tekintettel.

A többi helyről a rímzavak: IX/26.: elmenni–tenni–venni–lenni, IX/125.: mennünk–lennünk–vennünk–tennünk, IX/138.: tenni–menni–venni–lenni, IX/180.: venni–lenni–menni–tenni, IX/198.: lenni–tenni–felmenni–venni, IX/202.: lehet–tehet–vehet–mehet, IX/262.: lehess–vehess–mehess–tehess, IX/270.: tégyen–végyen–rámégyen–légyen, X/7.: lenni–tenni–venni–menni, X/32.: tennem–lennem–vennem–mennem, X/41.: tegyen–megyen–vegyen–legyen, X/68.: menni–tenni–venni–lenni, X/82.: lehet–mehet–tehet–vehet, X/95.: lehet–tehet–mehet–vehet, XI/6.: lenni–tenni–menni–venni, XI/19.: tenne–venne–lenne–visszamenne, XI/40.: tenne–venne–bémenne–lenne, XI/47.: felmégyen–tégyen–elmét végyen–légyen, XI/98.: légyen–tégyen–végyen–elmégyen, XI/138.: menne–lenne–venne–tenne, XII/16.: tennem–vennem–lennem–mennem, XII/96.: venni–lenni–menni–tenni, XII/152.: légyen–végyen–tégyen–mégyen, XIII/41.: tenni–lenni–menni–venni, XIII/85.: lenni–tenni–menni–venni, XIII/182.: légyen–tégyen–végyen–mégyen. Az efféle tiszta rimből a kevés is sok, hát még ez az elképesztő megterheltség!

Végül szólni kell még a kötet ajánlásának újdonságairól. Költészettörténeti, műveltségi és poétikai-retorikai szempontból egyaránt különleges helyzete van az Adrássy Péterhez szóló ajánlásnak Gyöngyösi István életművében. Egyrészt jelentős a genealógiai, történeti érzékenységét retorikailag kidolgozott orációban megörökítő családtörténeti áttekintése az Andrásy család múltjáról, illetve a híres famíliának a magyar történelemben betöltött szerepéről. A család eredete természetesen a mitológiai homályból bontakozik ki, a családi emlékezetben megőrződött élő vagy teremtett ősökkel és hősökkel, de a történeti forrásokból azonosítható alakok valóban a történeti ősgalériához tartoztak, így Gyöngyösi kezében mindenképpen forognia kellett valamiféle családtörténeti feljegyzésnek, amely alapján dolgozott.

Másrészt az eddigi dedikációknál szélesebb körű olvasottságról, mélyebb műveltségről, alaposabb klasszikus irodalmi ismeretről vallanak az ajánlásban fellelhető intertextuális utalásai, hivatkozá-

sai, idézetei, melyek a szokásos ovidiusi–vergíliusi szövegeken messze túlmutatnak: Propertius-, Tibullus-, Seneca-, Juvenalis- és Horatius-élményről tanúskodnak. Az indokoltnál nem kell nekik nagyobb jelentőséget tulajdonítani, hiszen egy részük valószínűleg nem nyúlik vissza az eredeti forrásokhoz, pontatlannak tűnő szövegük vagy változtatjellegük is részben erre enged következtetni, esetleg csak példatárak, idézetgyűjtemények, florilegiumok közkedvelt darabjai, számuk azonban akkor is meggyőző, és a szövegre való alapos felkészülésre enged következtetni.

Külön figyelmet érdemelnek az ajánlás magyar nyelvű versbetétei. A *Porábúl megéledett Főnix* Apor Istvánhoz szóló ajánlásához hasonlóan önmagukban is megálló darabok, de ott, a Kemény János-versben fel is használta vagy onnan emelte ki őket.

Itt azonban szerepük fontosságát növeli, hogy nem épültek be a műbe, elsődlegesen ide készültek. Jól sikerült kis Gyöngyösi-versként kezelendők.

Az egyik egy, a szerelmest fokozatosan emelkedő érték szerinti felsorolásban a magyar virágének-hagyomány kifejezéseinek és a mitológiai istennők erényeinek mesteri egyesítésével dicsőítő epigrammaszerű gyöngyszem:

*Gyöngyöm, gyöngyvirágom, rózsám, nárcisszusom,
Aranyom, gyémántom, szép kárbunkulusom,
Dianám, Minervám, Junóm és Venusom,
Minden dicsőségem, koronám s laurusom.*

A másik egy szóismétlés lehetőségeit, valamint az egy számnév és az *azonos* értelmű, a számnévben rejlő jelző szójátékát próbálja a végsőkig fokozni:

*Ezekben egy elme vagyon s egy értelem,
Egy öröm, egy vígság, egy kedv, egy szerelem,
Egy gond, kedvetlenség, egy bánat, gyötrellem,
Egy kár, egy nyereség, egy bú, egy félelem.*

A harmadik az igazi meglepetés, mely egyáltalán nem Gyöngyösi költői kifáradásáról tudósít, hanem éppen költői erőpróbálgatásáról. Ahogy a bibliai szöveget Káldiénál ízelesebb saját fordításában adja, úgy próbálkozik meg Vergílius 5. eclogája részletének átültetésekor

egy, az életműben még nem alkalmazott, új versformával! Élete utolsó művében!

Említettük már, hogy Gyöngyösi költészetében mindennél fontosabb szerepet játszott a felező tizenkettes, *aaaa* rímképletű alexandrinus strófa-képlet. Egyedül a *Rózsakoszorú* című versátültetéséhez használt más szerkezetű strófát: ott a latin szöveg eredeti szerzője, E. S.,⁴³ a *Stabat mater dolorosa* középkori dallamához és rímképletéhez igazodott. A 8a, 8a, 7b, 8c, 8c, 7b strófászerkezetet és rímélést Gyöngyösi maximális formahűséggel tudta követni.⁴⁴

Itt, az ajánlásban egy eddig általa nem művelt felező tizenkettes hatsoros strófát alkot, *aabbcc* rímképlettel, áthajlásokkal. Nem túl nagy újítás, mert még felező a tizenkettes, de már nem négysarkú, hanem hatsoros és páros rímű:

*Valamíg a vadak lakni a hegyekben
Szeretnek; a halak úszni a vizekben,
És a méhek fognak a friss virágokról
Élni, a víg trücskök pedig harmatokról:
Mindaddig felmarad s el nem vész ezeknek
Szép emlékezete jó hírek s neveknek.*

Gyöngyösi nagylélegzetű epikus műveit, főleg a három főúri házasságra szerzett énekét sokáig azért marasztalta el irodalomtörténetírásunk, mert azok kevert műfajúak voltak, s nem tettek minden szempontból eleget az eposz műfaji követelményeinek. Még Agárdi Péter is „az eposzi szándék művészi bukásáról” beszélt idézett kismonográfiájában.⁴⁵

Kibédi Varga Áron Gyöngyösi-revizíót sürgető tanulmányában jelezte, hogy a műfajkeveredés – históriás ének, eposz, széphistória, epithalamium eszközkészletének egyidejű használata – a kor poétikai elváráshorizontja szerint nem volt vétek, s Gyöngyösi valójában nem is akart az eposzi ideálhoz igazodni, még ha élt is bizonyos kellékeivel.⁴⁶ Ugyanakkor a reneszánsz és a barokk ízlés sem tett mindig éles különbséget az eposz és a regény között, Ronsard eposza előszavában könyvét regénynek nevezte, akár az *Iliászt* és az *Aeneist*, s Héliodórosz szerzeményét is együtt emlegették Homéroszéval és Vergiliuséval. A Zschorn-féle változat pedig egy „Buch der Liebe”-be is bekerült, amely a német nyelvterület legismertebb lovagregény-gyűjteménye volt.⁴⁷

Esett már róla szó, hogy Gyöngyösi István költeményei az eposztól a verses regény irányába mozdultak el, epikus mintái között ezért jutott nagyobb rész Ovidiusnak és Claudianusnak vagy esetleg a „nápolyi Ovidius” Marinónak, mintsem Vergiliusnak, netán Tassónak.⁴⁸ Turóczi-Trostler József szerint pedig még inkább a görög regény barokk utódainak (*Argenis*-típus).⁴⁹

Gyöngyösi a hatalmas ívű epikus kompozíció helyett a tőlük eltanult lírai betétekkel, kalandos kitérőkkel, részletező leírásokkal széttördelt szerkezet híve. Elbeszélői technikájára a polifon megszólalás s a fentebb már említettek mellett egyéb műfajok beszédmodjai is jellemzőek, ennyiben is emlékeztet a lovagregényre. Történeteivel a világivá átnevelt kegyes magyar olvasót Turóczi-Trostler szerint „Ő vezeti be magyar nyelven abba az illuzionisztikus világba, ahol dogmatikus viták, lelki üdvösség helyett a földi üdvösség, a szerelem, barátság, házasság körül forog minden, ahol az államrezon, a nagy politika, az országos háború kénytelen megosztani helyét kalanddal, idillel, udvarlással, magánjellegű étellel, a kegyesség, *Biblia*, *Psalterium* pedig az *Ars amandi* és a szerelmi grották gyönyörűségével.”⁵⁰

Ezért állíthatta Toldy – amint arra már többször is hivatkoztunk –, hogy művei verses regények. Sorukba méltán illeszkedik, záróköként, a *Chariclia*-történet is.⁵¹

Gyöngyösi pedig Andrásy Péter biztatása mellett ezért is lehetett különösen fogékony és érzékeny Czobor Mihály *Theagenes és Chariclia*-fordítására, amelyről viszont kiadója, Kőszeghy Péter alapította meg, hogy nem a XVI. században oly népszerű históriás ének-hagyományt folytatja, s a széphistóriához is „csak vékony szálon kötődik”. Czobor fordítói-verstechnikai eszközeiben ő „a magyar verses regény írására tett első kísérlet velejárói”-t látja. Miáltal is a mű „...Zrínyi s kivált Gyöngyösi felé nyit utat, sajátos formai megoldásaival, nyelvezetével Arany Jánosig s tovább mutat előre.”⁵²

De saját korában Czobor alkotása is, csakúgy, mint száz évvel később és még közel egy évszázadig Gyöngyösi Istváné: a hiányzó magyar nyelvű világi regényt pótolta.⁵³

Az *Új életre hozatott Chariclia* nem csupán záróköve Gyöngyösi István életművének, hanem keretet is ad neki: egy költői program méltó befejezése.

Amiként az antik történetíróktól azt tanulta, hogy a halált nem ismerő krónikák a hősi tetteket „örök emlékezetre dicsíretes bő írá-

sokkal leábrázolván”, azok elkövetőinek nevét „holtok után is az feledékenségnek gyilkossága alá” nem engedték vetni,⁵⁴ s amiként Zrínyi Miklós is dédapja jó hírnevének széles e világon való elterjesztését tűzte ki célul fő művével: „Engedd meg, hogy neve, mely mast is köztünk él, / Büvüljön jó híre, valahol Nap jár-kél”,⁵⁵ ugyanannak költői megvalósítását tűzte maga elé ő is pályafutása kezdetén a *Márssal társolkodó Murányi Vénusban*. S fél évszázad múltán ugyanazon célkitűzéssel nyúlt tollához Chariclia és Theogenes históriájának felelevenítésével!

Amint ott Wesselényi Ferenc és Széchy Mária murányi kalandjának akart emléket állítani, „mivelhogy nincsen semmi oly nagy emlékeztető cselekedet, azmelyet, hallgatásban vévén, meg ne fojtsan üdővel az feledékenség”, „örök emlékezet érdemlő” cselekedetük „jövendőben az feledékenségtől örökös hallgatás alá ne vettessék”,⁵⁶ ugyanúgy a világ elé akarta tárni itt, a *Chariclia* ajánlásában Andrassy Péter és az Andrassyak hírneves tetteit a magyar történelem folyamán, amellyel – még a kifejezések is mennyire egymást idézők – „Nagyságod dicsőséges eleinek már majd sírban szállott emlékezetit mintegy új életre, és a Nagyságod jeles dolgait is a feledékenség alól kivévén újabb és frissebb emlékezetben hoztam”.

Míg azonban pályafutása kezdetén az volt Gyöngyösi költői programja, hogy verses históriájából a Wesselényi házaspár mint valós történeti személyek emléke is úgy keljen életre, mint fönix a porából, s ugyanakkor életműve befejezéseként, verses regénye dedikációjában az Andrassy családnak is ércnél maradandóbb emlékművet akart állítani dicső tetteik felidézésével, a két program, bár rendkívül hasonló, mégsem teljesen azonos.

Mert az a mű, amellyel az Andrassyak dicsőségét akarta megörökíteni, már nem róluk szól, hanem nekik: az emlékéllítés mellett Gyöngyösi fontosabb célja Chariclia és Theogenes „már a feledékenség terhe alatt haldokló” történetének „mintegy új elevenségre” juttatásával – s ez igen fontos különbség és újdonság! – egy, valójában két irodalmi mű tudatos feltámasztása volt. Mert ha históriának nevezte is költőnk Chariclia és Theogenes szerelmi és vándorlási kalandjainak foglalatát, tudatában volt annak, hogy amit művel, az szép-irodalom, hiszen, mint Wesselényiéék vagy Kemény János története esetében tette, ezúttal is fabulákkal és leleményes todalékokkal szaporította a verses „históriát”.⁵⁷

Jankovics József

JEGYZETEK

- 1 TOLDY Ferenc. *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Bp., 1867. Az itt hivatkozott kiadás: Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta SZALAI Anna, 220.
- 2 Közéjük tartozik: Tóth Béla, Waldapfel József, Benedek Albert, Erdély Amália, Gaál Mózes, Gyöngyösi László, Gyenis Vilmos, Harsányi István, Heteyi E. Szende, Nagy László, Prónai Lajos és mások. Igen jellemző állásfoglalás, amelybe esetleg a szerzőség és az eredetiség körüli bizonytalankodás is belejátszhatott, hogy fontos irodalomtörténeti összefoglalások, mint Szerb Antalé, Benedek Marcellé, Féja Gézáé vagy legutóbb Nemeskürty Istváné, még a mű címét sem említik meg! Valamilyen vonatkozásban példaként említi vagy idézi: Kibédi Varga Áron, Horváth János, Kovács Sándor Iván, Turóczi-Trostler József.
- 3 A vers szövegét Majláth Béla fedezte fel a költő Zrínyi Miklós Vöttauban megtalált könyvtárában, amely ma Zágrábban van. Hírét 1891-ben publikálta. Ő Zrínyi ifjúkori művének tartotta, Gyöngyösit pedig plagizálás vádjával illette. Zsák J. Adolf 1901-ben egy 1633-as levél alapján Czobor Mihálynak tulajdonította. Néhány évig latinból fordítottak tartották, mígnem 1917-ben Rajka László bizonyította be, hogy a fordítás Johann Zschorn német nyelvű szövege alapján készült. A szerzőségnek, a szöveg keletkezésének, utóéletének és befogadásának történetét legújabbban Kőszeghy Péter foglalta össze kritikai kiadásának jegyzetei között. Közli Zschorn német szövegét is. Vö. CZOBOR Mihály(?), *Theagenes és Chariclia*, sajtó alá rend. KŐSZEGHY Péter, Akadémiai Kiadó-Balassi Kiadó, Bp., 1996, 325–403. (Régi Magyar Költők Tára, XVI/X., sorozatszerkesztő SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza).
- 4 Az idézetek teljes szövegét lásd kötetünk ajánlásában.
- 5 DUGONICS András, *Gyöngyösi Istvánnak Költeményes Maradványai*, Pozsony és Pest, 1796. Elő-Intés, VII. rész. LXIX–LXXI. Szerinte az első fordító hibát követett el, mert versben fordította a regényt, holott a versíráshoz nem értett. Sokat elhagyott Héliodóroszból, másutt meg ok nélkül hozzátoldott. Azért maradhatott töredékben a munkája, mert közben vélhetőleg meghalt. A második fordítónak nem volt Héliodórosz-kötete, az első öt könyvet (ez Gyöngyösinél az első nyolc rész!) a magyar versből ismerte, a többit „maga fejéből ragasztotta hozzá, pedig olly dolgokat firkálván, melyekről HELIODORUS nem-is álmodozott; el-hagyván pedig ollyakat, melyek az előbbeniekkel szorosán össze-vannak kaptsolva.” (LXVII–LXVIII.) Dugonics András prózában le is fordította Héliodórosz művét, *A szerencsenek* címmel. Újjabb életre hozta Dugonics András kiráji oktató. Első könyv. Európai történetek. Második könyv. Áfrikai esetek. Pozsonyban és Pesten Fűskúti Landerer Mihály bötüivel és kölcségével. 1798.
- 6 TOLDY, *i. m.*, 220–221.
- 7 ARANY János, *Gyöngyösi István*, in *Arany János Összes Művei*, XI, *Prózaí művek*, 2, sajtó alá rend. Németh G. Béla, Akadémiai Kiadó, Bp., 1968, 434.

- 8 ZLINSZKY Aladár, *Heliodoros a magyar irodalomban*, Bp., 1887; RÉDEI J. Kornél, *Gyöngyösi Charicliája*, Kassa, 1912; RAJKA László, *Heliodoros Aithiopiájának feldolgozásai a magyar irodalomban*, Kolozsvár, 1917.
- 9 MARUSÁK Pál Zlinszky tanulmányát ismertette az Egyetemes Philologiai Közöny 1888. évi évfolyamában, 193–197.
- 10 KIRÁLY György, *A filológus kalandozásai*, vál., sajtó alá rend. és utószó KENYERES Ágnes. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 167–173.
- 11 TURÓCZI-TROSTLER József, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1938, 86.
- 12 KISS Áron, *Kovácsnai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz, Gyöngyösi István munkáiról*, Figyelő, 1876, 368.
- 13 JANCSÓ Elemér, *Id. Ráday Gedeon levele Kovácsnai Sándorhoz*, in *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960, 3–4. szám, 371.
- 14 Közli GORZÓ Nándor, in *Gyöngyösi Almanach*, a Gyöngyösi István Társaság kiadása, Bp., 1938, 137–140. (A betűhív szöveggéközlést az olvasás megkönnyítése végett saját átiratunkban közöljük.) A Ráday által hivatkozott példabeszéd a vén hegedűsről magától Gyöngyösitől származik. Ráday emlékezett ugyanis a *Palinódia* Esterházy Pál herceghez, palatinushoz szóló ajánlásának kezdősoraira: „Régi magyar mondás: A vén hegedűs mindennap egy nótát felejt, és azmit von is, azt is hibásan vonja. Kihez képest az üdös poéta sem szökdécseltetheti oly kinyes lábakon az verseket, mint az gyermekded Apolló.” Fontos tudni, hogy ezt az ajánlást a nyomtatott kiadás nem, csak a kéziratot változat tartalmazta! Vö. GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia*, sajtó alá rend., jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, tanulmány JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 75–76, 121–122.
- 15 ZLINSZKY, *i. m.*, 34.
- 16 RÉDEI, *i. m.*, 62.
- 17 RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei feléléptéig*, jegyz. és kiad. CSOMA Kálmán, Bp., 1908, 131.
- 18 *A magyar irodalom története*, II, *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, 195. (A Gyöngyösi-fejezet BÀN Imre munkája.)
- 19 AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői vilásképe)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1972, 163, 194.
- 20 KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)*, Irodalomtörténet, 1983/3, 545–591.
- 21 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II. rész, *Barokk*, második, javított és átdolgozott kiadás, szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor, átd. KLANICZAY Tibor. A második kiadás sajtó alá rendezésében közrem. VÉGH Ferenc, Tankönyvkiadó, Bp., 1966; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II. rész, *Barokk és késő-barokk, rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Osiris Kiadó, Bp., 2000.

- 22 Lásd Kőszeghy Péter kísérőtanulmányát a Czobor-féle kritikai kiadáshoz, 325–333. Illetve STAUD Géza, *Orientalizmus a magyar irodalomban*, www.terebess.hu/keletkutinfo/staud2.html
- 23 SZEPESSY Tibor, *Héliodóros és a görög szerelmi regény*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 206–207. Ugyanő fordította magyarra: vö. HÉLIODÓROSZ, *Sorsüldözőt szerelmesek. Etiópiai történet*, ford., utószó SZEPESSY Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1964.
- 24 KŐSZEGHY Péter–SZENTMÁRTONI Szabó Géza, *Balassi Bálint Versei*, Balassi Kiadó, Bp., 1993, 62.
- 25 Enyedi György e fordítása valószínűleg kéziratban maradt, ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található, az MS. U. 1089. jelzet alatt. Vö. ENYEDI György, *Historia elegantissima*, a szöveget gond., a tanulm. és a jegyz. írta KÁLDOS János, Balassi Kiadó, Bp., 1994, 12.
- 26 DÉZSI Lajos, *Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz*, ItK, 1908, 352–366.
- 27 RAJKA, *i. m.*, 77.
- 28 GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, a szöveget gondozta JANKOVICS József irányításával az ELTE Eötvös József Collégiumának régi magyar irodalmi szakszemináriuma (FISLI Éva, MIKLÓS Ágnes Kata, RUTTKAY Veronika, SZAKÁCS Emese, SZLUKOVÉNYI Kata), Balassi Kiadó, Bp., 2002, 198/6., 226/4., 227/1. sorok.
- 29 ZLINSZKY, *i. m.*, 37.
- 30 RÉDEI, *i. m.*, 59, 61.
- 31 BADICS, *id. kiad.*, 410–411.
- 32 BADICS, *i. m.*, 181–190.
- 33 VÁRDAI Béla, *Irodalomtörténet*, 1938, 28.
- 34 KIRÁLY, *i. m.*, 172.
- 35 BADICS, *i. m.*, 188.
- 36 RÉDEI, *i. m.*, 59.
- 37 Lásd GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, az utószót írta JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 40.
- 38 Lásd GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, az utószót írta JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 1999. 197–200.
- 39 HORVÁTH János, *Gyöngyösi és Arany sormetszete*, Magyar Nyelv, 1941, 217–245. Horváth János e vita-tanulmányával Gábor Ignácnak a Nyugat 1940. márciusi számában megjelent, *Az alexandrinus átalakulása Gyöngyösitől Arany Jánosig* című dolgozatára reflektál. Vö. *Horváth János verstani munkái*, szerkesztette KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Osiris Kiadó, Bp., 2004, 295–327 (Osiris Klasszikusok, Horváth János Összegyűjtött Művei.)
- 40 *Uo.*, 297.
- 41 Bár Gyöngyösinél a Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házasságát megénekelő vers kapcsán Radnóti Miklós és Kosztolányi Dezső még erről is igen

- dicsérően tudott nyilatkozni: „A sándorversek ütemei, melyek Aranyig általában oly nehézkesek, mint a sár, itt egyszerre fölszámynalnak és gyönyörű íveléssel hullanak alá.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gyöngyösi István*, in *Lenni vagy nem lenni*. KOSZTOLÁNYI Dezső *Hátrahagyott Művei*, II, sajtó alá rend., bev. ILLYÉS Gyula, a Nyugat kiadása, Bp., é. n., 64. (Eredeti megjelenés: Pesti Hírlap, 1935. jan. 27.)
- 42 KÖSZEGHY Péter–SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *id. kiad.*, 167.
- 43 Lásd KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor szerzőt azonosító dolgozatát *E. S. és a Rózsakoszorú* címmel, amely a 2004-es sárospataki Balassi–Gyöngyösi-konferencián hangzott el, jelenleg sajtó alatt.
- 44 Vö. *Rózsakoszorú*, *id. kiad.*, 266–267.
- 45 AGÁRDI, *i. m.*, 193.
- 46 KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 577, 575.
- 47 Lásd Kőszeghy Péter utószavát, *id. kiad.*, 329.
- 48 Lásd még: KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985, 191.; Bár Arany János a Tasso-eposz olvasása közben a XII. ének 23. stanza 3–4. sorához a margóra azt írta, „Gyöngyösy Cariclia 189. l.”, a 24.-hez pedig „Chariclea. Heliodor.”, vagyis legalábbis motívumegyezést fedezett fel Tasso és Gyöngyösi között. ARANY János, „Tisztelt Írótlárs!” *Közetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák*, KOVÁCS Sándor Iván irányításával és jegyzeteivel kiad. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Arany-szemináriuma, előszó NÉMETH G. Béla, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 1993, 31. (Az adatot Szörényi Lászlónak köszönjük.)
- 49 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – Világirodalom. Tanulmányok*, II, Akadémiai Kiadó, Bp., 1961, 20.
- 50 *Uo.*, 35.
- 51 Gyöngyösi és a regény, illetve a verses regény mint műfaj kapcsolatáról az utóbbi időben többen is nyilatkoztak. Vö. NAGY Levente, *Imitációs technikák és az eposz regényesedése a XVII–XVIII. századi magyar epikában*, in *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, József Attila Kör–Kijárat Kiadó, Bp., 2001, 77–106; Jolanta JASTRZEBSKA, *Barokk nyelv és világlép Gyöngyösi műveiben*, előadás, a 2004-es sárospataki *A szerelem költői* című konferencián, sajtó alatt; JANKOVICS József, *Gyöngyösi, the Hungarian Ovid*, in *Bouquet Hongrois. Ünnepi kötet Jolanta Jastrzebska tiszteletére – Feestbundel voor Jolanta Jastrzebska*, szerk. CZIBERE Mária, KERÉKJÁRTÓ Ágnes, Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 2005, 82–86.
- 52 KÖSZEGHY, *id. kiad.*, 330–331.
- 53 TURÓCZI-TROSTLER *i. m.*, 35.
- 54 *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, *id. kiad.*, 9.
- 55 Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem*, I, 6.
- 56 *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, *id. kiad.*, 10.
- 57 Vö. *Porából megéledett Főnix*, *id. kiad.*, 199.